АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc. 27.06.2017.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ЮСУПОВА ДИЛНОВОЗ РАҲМОНОВНА

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ АРУЗГА ДОИР РИСОЛАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2019

УЎК:801.731:821.512.133-102(043.3)

Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Content of Dissertation Abstract of Doctor of Science (DSc) on Philological Sciences

Оглавление автореферата диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам

Юсупова Дилновоз Раҳмоновна
Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили 3

Yusupova Dilnovoz Rakhmonovna
Comparative analysis of the treatises on aruz during the Temurids' period .. 33

Юсупова Дилновоз Рахмоновна
Сравнительный анализ трактатов об арузе в период Темуридов 63

Эълон қилинган ишлар рўйхати
List of published works
Список опубликованных работ .....…….. 68

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc. 27.06.2017.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ЮСУПОВА ДИЛНОВОЗ РАҲМОНОВНА

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ АРУЗГА ДОИР РИСОЛАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2019

Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2019.3.DSc/Fil108 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.navoiy-uni.uz) ва «ZiyoNet» Ахборот таълим порталида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:	**Тўйчиева Гулхумор Умматалиевна** филология фанлари доктори
Расмий оппонентлар:	**Болтабоев Ҳамидулла Убайдуллаевич** филология фанлари доктори, профессор
	Тўхлиев Боқижон филология фанлари доктори, профессор
	Шодмонов Нафас Намозович филология фанлари доктори, профессор
Етакчи ташкилот:	**ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи**

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги DSc. 27.06.2017.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгаш асосида ташкил этилган Бир марталик илмий кенгашнинг 2019 йил «____» _____ соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Ҳос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Ҳос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация автореферати 2019 йил «____» _____ куни тарқатилди.

(2019 йил «____» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.С.Сирожиддинов
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш асосидаги Бир марталик илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Қ.У.Пардаев
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш асосидаги Бир марталик илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.н.

Н.А.Жабборов
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги Бир марталик илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (Докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон шеършунослигида адабиётнинг поэтик унсурларини тарихийлик, қиёсийлик, ўзаро таъсир ва акс таъсир, объективлик, синкретизм тамойиллари асосида ўрганиш ривожланаётган бўлиб, шеършунослик илмини узвийликда тараққий этган тарихий жараён сифатида баҳолаш долзарб масалалар сирасига киради. Шу маънода, шеършуносликнинг таркибий қисми бўлган арузшуносликнинг характерли жиҳатларини аниқлаш, аруз тизимининг квантитатив ва квалитатив хусусиятларини асослаш, арузнинг ритмик унсурларини ўзаро қиёсий жиҳатдан ўрганиш каби масалалар жаҳон аруз илмининг ўрганилиши зарур бўлган муҳим мавзуларига айланмоқда.

Дунё миқёсида шеършунослик ва шеър тузилишларини ўрганиш тарихан энг қадимги даврдаёқ бошланганига қарамай, у ўз методикаси ва мавзу қирраларига кўра янги йўналишлардан саналади. Шеъриятнинг мавжудлиги тамаддун ривожига алоқадор унсур эканлиги шубҳасиз. Бироқ Шарқ халқларининг миллий адабиётлари вазнлари, хусусан, ўзбек арузи ва арузшунослигига доир барча муаммолар илмий ечимини топган, деб айта олмаймиз. Айниқса, миллий ўзликни англаш жараёнида бизнинг ҳудудимизда ривожланган тамаддун ўчоқларида, хусусан, темурийлар даврида аруз илмининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш давр талабидир.

Ўзбекистонда мамлакат стратегик ривожининг бош омиллари белгиланар экан, «Мана шу стратегияга мувофиқ, барча соҳа ва тармоқлар қатори маданият ва санъат, адабиёт, оммавий ахборот воситалари равнақини янги босқичга кўтаришни биз ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз... Аввало, халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадлар кўзда тутилган»[1]. Темурийлар даврида аруз илми назарий таълимот сифатида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Ушбу давр вакилларидан Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдураҳмон Жомий, Сайфий Бухорий, Атоуллоҳ Ҳусайний каби ижодкорларнинг асарлари арузнинг назарий асослари чуқур ва муфассал ёритилгани билан алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур асарлар ҳақида ўзбек адабиётшунослигида сўнгги йилларда баъзи мақола ва тадқиқотлар яратилган бўлса-да, уларнинг ўзаро қиёсий таҳлили фундаментал тарзда ва арузнинг ритмик унсурлари сатҳида махсус ўрганилмаган эди. Темурийлар даврига оид аруз рисолаларини ўзаро қиёсий тадқиқ қилиш адабиётшуносликнинг долзарб масалаларидандир.

[1]Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги «Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир» нутқи//http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармон ва Қарорлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи[2]**.** Темурийлар давридаги маданият, санъат, фан ва адабиёт ривожи, шунингдек, шеър тузилиши ва арузшуносликни ўрганишга оид тадқиқотлар жаҳоннинг қатор етакчи илмий марказларида, жумладан, Оксфорд университети, Кембриж университети (Буюк Британия); دانشگاه تهران , دانشگاه فردوسی مشهد (Эрон); İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Gazi Üniversitesi (Туркия); Балх давлат университети (Афғонистон), Aligarh Muslim University, Delhi University (Ҳиндистон); Azerbaycan milli elmler akademiyasi Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu va Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu (Озарбайжон); Восточный факультет при СПбГУ, Институт восточных рукописей в Санкт-Петербурге (Россия); Институт востоковедения АН Украины им. А. Крымского (Украина); Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакӣ (Тожикистон); Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон халқаро ислом академияси (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Дунё шеършунослигида қадимги ва замонавий шеър тизимлари, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари, шеър тузилишида ритмик

[2]Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи https://arts.unimelb.edu.au/nceis; https://www.westernsydney.edu.au;https://sllc.umd.edu/persian/about; http://nelc.uchicago.edu; https://nelc.osu.edu; http://ut.ac.ir; http://www.um.ac.ir ; https://www.amu.ac.in ; http://www.du.ac.in/du; http://www.istanbul.edu.tr/tr; https://www.ankara.edu.tr; http://gazi.edu.tr; https://www.orientalstudies.az/ru ; http://literature.az/?lang=aze; http://www.kaznu.kz/ru; www.iaas.msu.ru; https://www.ivran.ru; https://spbu.ru; www.orient.spbu.ru/ru; http://www.orientalstudies.ru; http://oriental-studies.org.ua/uk/home; http://zoa.dmt.tj; http://iza.tj/ru/institut-yazyka-literatury-vostokovedeniya-i-pismennogo-naslediya-im-rudaki; http://tashgiv.uz/ru/; http://navoiy-uni.uz/uz-k; http://www.samdu.uz ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

бўлакларнинг ўрни, шеър архитектоникаси, шеър лингвопоэтикаси, мисрадорлик, банддорлик, шеърий нутқнинг ички қурилишига доир қуйидаги натижаларга эришилган: ислом даври шеъриятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти, миллий, хусусан, ўзбек, турк, озарбайжон, форс-тожик, афғон, татар, араб шеър тузилишлари хусусиятлари, шеър тузилишларининг эволюцияси ва генезиси очиб берилган (Оксфорд университети, دانشگاه تهران, İstanbul Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Azerbaycan milli elmler akademiyasi Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакӣ, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Ўзбекистон халқаро ислом академияси).

Жаҳон шеършунослигида шеърий тизимларни янги ёндашувлар ва техник имкониятлар ёрдамида тадқиқ этиш учун қуйидаги йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: қадимги ва замонавий вазнлар ҳамда уларнинг ички қурилишини назарий-амалий жиҳатдан қиёслаш, аруз тизимида вазн, қофия, ритм, банд, урғу, ритмик такрорлар, бадиий воситалар каби шеърий унсурлар мутаносиблигини ўрганиш; шеършуносликдаги янги ёндашувлар, қарашлар ва назарияларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш; аруз назариясига оид қўлёзмалар феҳристини тузиш; арузни тадқиқ этишнинг компьютер технологияларига асосланган замонавий дастурлари ва усулларини ишлаб чиқиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Аруз тизими, унинг ривожланиш тамойиллари, арузшунослик тараққиёти муаммолари ҳар бир тарихий даврда тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Айниқса, аруз назариясида қандай қилиб араб арузи миллий мумтоз шеъриятларнинг бош шеърий тизимига айланган деган савол ҳануз пировард тарзда ечимини топган эмас. Бу эса аруз ва арузшуносликни тарихий-қиёсий йўналишда ўрганишни тақозо этади.

Ўрта асрлар, хусусан, XII-XV асрларда яратилган араб, форс-тожик ва ўзбек шеършунослигига доир асарларни, жумладан, ўрта асрлар қўлёзмалари ва рисолаларини тадқиқ этиш, қадимги давр ва ўрта асрлар шеър тизимларини ўрганиш, олимлар илмий мероси, ёндашув ва қарашларини белгилаш, мумтоз адабиётнинг бадиий воситалари ва шеър тизимлари тараққиётини белгилаш бўйича жаҳон ва қардош халқлар адабиётшунослигида муайян илмий изланишлар олиб борилган.

Ҳ.Блошман (Германия), Д.Де Уис (АҚШ), М.Симидчева (Канада), И.Ю.Крачковский, А.Б.Куделин, Д.В.Фролов, И.В.Стеблева, Н.Ю.Чалисова (Россия), Р.Мусулмонқулов, У.Тоиров (Тожикистон), Ш.С.Калиева (Қозоғистон), Б.Тўхлиев, С.Рустамий, Г.Тўйчиева (Ўзбекистон) каби олимлар ўз тадқиқотларида ўрта асрларда кенг ривож топган адаб илмлари, хусусан, илми аруз, илми қофия, илми бадиъ, илми балоғага бағишланган рисолалар мисолида араб, форс, туркий арузларнинг метрик хусусиятлари, мумтоз

поэтика билан боғлиқ муаммоларни кун тартибига қўйиб, уларга доир ўз қарашларини билдириб ўтганлар[3].

Дунё миқёсида Л.Р.Элвелл-Саттон, Ж.С.Мейсами (Буюк Британия), Б.Я.Шидфар, И.М.Фильштинский, М-Н.Османов (Россия), Ж.Ландау (Франция), А.Жаъфар (Озарбайжон), Б.Сирус, А.Саттарзода, С.Солиҳов, Т.Мардоний, А.Нажибуллоҳ, (Тожикистон), Х.Курбатов, Х.Усмонов, М.Бакиров (Татаристон), З.А.Ахметов, А.Тилавалди (Қозоғистон), К.Рисалиев (Қирғизистон), А.Бекмурадов (Туркманистон) каби олимлар араб, форс, тожик, озарбайжон, татар, қозоқ, қирғиз, туркман шеър тузилишларининг тарихи ва замонавий ривожланиш тамойиллари, жумладан, мумтоз адабиётнинг образлар тизими, бадиий воситалари ва метрик асослари каби масалаларни тадқиқ қилган[4].

---

[3] Blochmann H. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. Calcutta, 1872; DeWeese D. The Predecessors of Nava'i in the «Funun al-balagah» of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century // Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29; Simidchieva M. Imitation and Innovatsion in Timueid Poetics: Kashifi's Badayi al-afkar and Predecessors, al-Mu'jam and Hada'iq al-sihr // Iraninan Studies, volume 36, number 4, 2003; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке / Изб. Соч., – М. – Л.: Академия наук, Т. II. 1956; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983; Фролов Д.В. Арабская филология. – М.: Языки славянской культуры, 2006; Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991; Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964; Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993; Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии» // Ватват. Сады волшебства. – М.: Наука. 1985; Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи ачам. – Душанбе: Маориф, 1991; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997; Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Т.: ТашГИВ, 2002; Тухлиев Б.Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. – Т., 2004; Рустамий С. Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2018; Туйчиева Г.У. Аруз в контексте газелей Амир Хосрова Дехлеви. – Т.: ТашГИВ, 2005; Тўйчиева Г.У. Ислом даври шеъриятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2019.

[4] Elwell-Sutton L.R. Persian Metrics. – Cambridge, 1976; Meisami J.S. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry. – London, 2003; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – Москва: Гл.ред.вост.лит., 1978. – С. 254; Османов М-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Landau J. De rythme & de raison. Paris: Presses Sorbonee nouvelle, 2013; Чәфәр Ә. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бакы: Елм, 1977; Сирус Б. Арузи тоҷики. – Душанбе: Нашриёти давлатии Точикистон, 1963; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв). – Душанбе: Адиб, 2002; Солиҳов С. Аруз ва омузиши он. – Душанбе, 2005; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. …докт. филол. наук. – Душанбе, 2006; Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Душанбе, 2016; Курбатов Х.Р. Метрика «аруз» в татарском стихосложении // Советская тюркология. – № 6, 1973; Усманов Х.У. Древние истоки тюркского стиха. – Казань, 1984; Усманов Х.У. Тюркский стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987; Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автореф. дисс. ....канд филол.наук. – Казань, 1972; Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1999; Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964; Тилавалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы, 2002; Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965; Бекмурадов А. Основные тенденции развития стихосложения в туркменской советской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ашхабад. 1980.

Шунингдек, рус ва Европа адабиётшунослигида шеършунослик, хусусан, шеърий шакл, шеърий нутқ, ритм, вазн, қофия билан боғлиқ қатор масалалар тарихий-қиёсий йўналишда тадқиқ этилган[5].

Ўзбек арузшунослиги ҳам бу соҳада ўзининг илмий анъаналарига эга бўлиб, араб, форс-тожик ва ўзбек арузлари А.Саъдий, А.Фитрат, И.Султонов, С.Мирзаев, Ш.Шомуҳамедов, А.Рустамов, Э.Талабов, У.Тўйчиев, С.Ҳасанов, А.Ҳожиаҳмедов, А.Ҳайитметов, М.Зиёвуддинова, Ҳ.Болтабоев, А.Аъзамов, М.Олимов, Н.Шодмонов, Д.Зоҳидова каби олимлар томонидан таҳлил қилинган[6].

Бироқ шеършунослик илмининг тарихий тадрижини белгилашда муҳим ўринга эга бўлган темурийлар давридаги арузшунослик тараққиёти илмий муаммо сифатида яхлит ҳолда фундаментал ўрганилмаганлиги ва бу даврга оид рисолалардаги аруз масалалари ритмик бирликлар сатҳида қиёсан тадқиқ этилмаганлиги мазкур диссертациянинг аввалги илмий ишлардан фарқ қилишини кўрсатади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети «Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор» кафедраси истиқбол режасининг «Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклорини тадқиқ этишнинг долзарб масалалари» устувор илмий йўналиши ҳамда ОТ-Ф1-030 «Ўзбек адабиёти тарихи» кўпжилдлик монографияни (7 жилд) яратиш» (2017-2020 йй.), «Навоийшунослик тарихи» (2018-2020 йй.) илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

---

[5] Пруцков Н. Историко-сравнительный анализ произведений художественной литературы. – Л.: Наука, 1974; Жирмунский В. Введение в метрику. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975; Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979; Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. – М.: Прогресс, 1979; Веселовский А. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989; Аминева В. Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. – Казань, 2014.

[6] Саъдий А. Амалий ва назарий адабиёт дарслари. – Т., 1925; Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1985; Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997; Султонов И. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и ва унинг критик тексти. Номз. ... дисс. – Т., 1947; Мирзаев С. Навоий арузи. Номз. ... дисс. – Т., 1948; Шомуҳамедов Ш.М. Форс-тожик арузи. – Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: Фан, 1972; Талабов Э. Араб арузи. – Т.: ТошДУ, 1977; Талабов Э. Араб шеъриятида аруз тизими. Филол.фан.докт. ... дисс. автореф. – Т., 2004; Олмосли Э.Т. Аруз. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2017; Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973. – Б. 42; Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985; Туйчиев У. Система аруза в узбекской поэзии. Дис. ... докт.филол.наук. – Т., 1987; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи». Филол.фан.номз. ... дисс. – Т., 1972; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981; Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. – Т.: 1982; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998; Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006; Ҳайитметов А. Туркий тилда адабиётдан илк назарий қўлланма / Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға.– Т.: Хазина, 1996; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ул-улум» Абу Абдаллаха ал-Хорезми. Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Т., 1990; Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асарида поэтика. – Т.: ТошДШИ, 2001; Болтабоев Ҳ. «Рисолаи аруз» ва аруз ҳақида / Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2004; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006; Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006; Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002; Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012; Зоҳидова Д. Аруз сабоқлари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

Тадқиқотнинг мақсади темурийлар даври арузшунослигининг назарий, амалий, ритмик унсурлар кесимидаги қиёсий таҳлилини амалга ошириш, тарихий тараққиёт тенденциялари ва ўзига хос хусусиятларини илмий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Диссертация олдига қўйилган мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилади:

темурийлар даври арузшунослигининг ривожланиш омилларини ўзбек (туркий) ва форс-тожик аруз назарияларининг эволюцион шаклланиш босқичи сифатида баҳолаш ҳамда шу асосда аруз рисолаларининг қиёсий таҳлилини амалга ошириш;

бу давр рисолалари учун назарий асос бўлган араб ва форс-тожик тилидаги арузга доир манбаларни қиёсан ўрганиш;

рисолалар асосида ўзбек ва форс-тожик арузшунослигидаги *жузв, аслий рукн* ва *зиҳоф* назарияларининг қиёсий-тарихий тавсифини ишлаб чиқиш;

*зиҳофлар*нинг келиб чиқиши ва *аслий рукнлар* билан бевосита ва билвосита боғланишига доир назарий қарашлар ва ёндашувларнинг компаративистик ўзига хослигини белгилаш;

бу давр арузшунослигидаги *баҳр* ва *доира* назариясининг хусусий ва умумий жиҳатларини белгилаш асосида темурийлар даври аруз илмида анъанавийлик ва новаторлик омилларини кўрсатиш;

темурийлар даври арузшунослигида *рубоий* жанрининг вазн хусусиятлари ва метрик ўзига хослигига оид қарашларнинг қиёсий таҳлилини амалга ошириш.

Тадқиқотнинг объекти. Тадқиқот учун темурийлар даврида яратилган Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Сайфий Бухорийнинг «Арузи Сайфий», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарлари асос қилиб олинди. Шунингдек, зарур ўринларда XV асргача яратилган арузга доир араб ва форс-тожик рисолаларидан ҳам қиёс учун фойдаланилди.

Тадқиқотнинг предметини темурийлар давридаги аруз рисолалари ва арузга доир ритмик унсурларнинг қиёсий таҳлили ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида тавсифий, қиёсий-тарихий, тизимлаштириш ва статистик методлардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

темурийлар даври арузшунослиги Шайх Аҳмад Тарозий, Абдураҳмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий, Сайфий Бухорий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур рисолалари асосида ўзбек ва форс-тожик аруз назарияларининг эволюцион босқичи сифатида баҳоланган ҳамда ушбу рисолаларнинг қиёсий таҳлили *жузв, рукн, зиҳоф, баҳр, вазн, доира* каби арузий бирликлар сатҳида амалга оширилган;

баҳрлар таснифи билан боғлиқ масалада Маҳмуд Замахшарий, *зиҳофлар* назариясида Абу Жайш Андалусий, *жузв* ва *доиралар* талқинида Шамс Қайс Розий ҳамда Насируддин Тусий асарлари бу давр арузшунослиги учун назарий асос вазифасини ўтаганлиги илмий далилланган;

зиҳоф, баҳр ва *доира*лар сонининг турлича эканлиги рисолаларнинг йўналиши, характери ва муаллифларнинг мақсадлари, туркий ва форсий арузларнинг тил қонуниятлари билан бевосита боғлиқ эканлиги асосланган;

рубоий жанрининг вазн хусусиятлари ва метрик ўзига хослигига оид қарашларнинг қиёсий тавсифи ишлаб чиқилган;

ушбу давр рисолаларида санъат даражасига кўтарилган *муталаввун* ҳодисасини таҳлил қилиш асосида аруз вазни квантитатив тизим бўлиш билан бирга квалитативлик хусусиятларига ҳам эга шеър тузилиши эканлиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

темурийлар даврида яратилган арузга доир рисолаларнинг назарий асослари аниқланган ва тизимлаштирилган;

ўзбек ва форс-тожик арузшунослигининг ривожланиш омиллари қиёсий-тарихий жиҳатдан тадқиқ этилган;

темурийлар даврида ўзбек ва форс-тожик арузшунослиги ягона илдизларга эга бўлиб, яхлит ҳолда мавжуд бўлганлиги ва бир маданий-адабий муҳит маҳсули эканлиги исботланган;

рисолаларнинг Шарқ мумтоз поэтикаси тараққиётида тутган ўрни белгиланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги аруз илми тарихи ва замонавий ривожига оид юртимиз, хорижий мамлакатлар олимларининг фундаментал илмий-назарий қарашлари ўрганилгани, тадқиқот доирасига бирламчи адабий ёзма ёдгорликлар, хусусан, «Фунун ул-балоға»нинг Буюк Британиядаги Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 инвентарь рақамли, «Рисолаи аруз»нинг Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланувчи 4326 инвентарь рақамли қўлёзма нусхалари жалб этилгани ва улардан фойдаланилгани, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек ва Шарқ мумтоз поэтикаси, хусусан, аруз назариясига оид қарашлар, илмий муомалага киритилган ва таржима қилинган манбалар ҳақидаги назарий хулоса ва тавсиялардан соҳага оид илмий-тадқиқот ишларини такомиллаштириш, арузшунослик йўналишини янада жадаллаштириш, мавзуга оид тадқиқот ва монографиялар яратиш, адабий алоқалар ва адабий таъсир масалаларини тадқиқ этишда илмий-назарий манба сифатида истифода этилиши мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация хулосалари ва тавсияларидан «Ўзбек адабиёти тарихи», «Аруз ва мумтоз поэтика асослари», «Навоийшунослик» фанларидан инновацион дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратиш, маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини такомиллаштириш, факультатив дарслар ва махсус курслар ишлаб чиқиш, «Ўзбек адабиёти тарихи», «Жаҳон адабиёти» каби фанлар мазмунини назарий хулосалар билан такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертацияда ишлаб чиқилган назарий ва амалий хулоса, тавсия ва ишланмалар асосида:

темурийлар давридаги арузшунослик ривожига ҳисса қўшган форс-тожик ва ўзбек (туркий) олимларининг аруз тизими ва аруз назариясига оид илмий-назарий қарашлари ОФ-Ф8-027 рақамли «Қўлёзма манбаларнинг миллий-маънавий ва адабий мерос тарғиботидаги аҳамияти» (2007-2011) мавзусидаги фундаментал лойиҳада тизимли тадқиқ этилган ҳамда бирламчи манбалар асосида туркий шеършуносликка доир илк манба «Фунун ул-балоға»да аруз масаласи илми адабнинг таркибий қисми сифатида ўрганилганлиги, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Сайфий Бухорийнинг асарларида аруз назарияси махсус рисола тарзида тадқиқ этилганлиги билан боғлиқ маълумотларни асослашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 4 июлдаги 89-03-2686-сон маълумотномаси). Натижада темурийлар даврида яратилган рисолалар юртимиз миллий-маънавий ва адабий меросининг ажралмас қисми эканлиги исботланган ҳамда ушбу рисолаларнинг маънавиятимиз ва адабиётимиз тарихида ўзига хос аҳамиятга эга эканлиги очиб берилган;

бу давр рисолалари таркибидаги жузв, зиҳоф, тармоқ рукнлар, баҳр, доира, вазн каби унсурлар изоҳи ва қиёсий таҳлилига доир маълумотлардан Ф1-02 рақамли «Адабиётшунослик тарихининг фундаментал тадқиқи» (2012–2016) мавзусидаги фундаментал лойиҳада «Фунун ул-балоға», «Рисолаи аруз», «Бадойиъ ус-санойиъ», «Мезон ул-авзон», «Аруз рисоласи», каби рисолаларда зиҳоф ва тармоқ рукнлар, баҳр ва доираларга тўхталиб ўтилганлиги билан боғлиқ маълумотларни таҳлил қилишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 4 июлдаги 89-03-2686-сон маълумотномаси). Натижада рисолалардаги арузга доир унсурлар қиёси асосида темурийлар даври адабиётшунослигининг ўзига хос хусусиятларини белгилашга эришилган;

форс-тожик арузи назариясининг ривожига оид тарихий-адабий маълумотлар, жумладан, Абдураҳмон Жомий, Сайфий Бухорий асарларига оид қўлёзма манбалар ҳақидаги тизимлаштирилган ахборотлардан Республика Тожик миллий маданий марказида тожик ва ўзбек адабий алоқалари доирасида ташкил этилган «Абдураҳмон Жомийнинг ижод олами», «Ўзбекистон ва Тожикистон адабий алоқалари: кеча, бугун ва эртага» каби анжуманларда фойдаланилган (Республика Тожик миллий маданий марказининг 2019 йил 5 сентябрдаги 01-64-сонли маълумотномаси). Натижада Ўзбекистон ва Тожикистон мамлакатларининг икки томонлама маданий, илмий, маънавий-таълимий ва адабий муносабатларини чуқурлаштиришга эришилган;

темурийлар давридаги мумтоз поэтика тараққиёти, аруз илми ривожи, аруз назариясининг форс-тожик ва ўзбек адабиётидаги ўрни, ўзбек замини уламолари томонидан араб, форс-тожик ва ўзбек арузларининг ривожлантирилиши ҳақидаги ахборотлардан Афғонистон Ислом Республикаси Балх давлат университети ўзбек адабиёти мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларда зарур билим, малака ва кўникмаларни

шакллантириш ҳамда ўзбек филологияси йўналишида таълим мазмунини такомиллаштириш учун фойдаланилган (Балх давлат университетининг 2019 йил 24 августдаги 2-229 рақамли далолатномаси). Натижада Балх давлат университетида «Ўзбек адабиёти тарихи», «Адабиёт назарияси», «Навоийшунослик», «Аруз» каби бир қатор курслар бўйича дарслар ташкил қилиш, соҳага оид дарслик, ўқув қўлланмалари ва методик кўрсатмаларни мақсадли ишлаб чиқиш билан боғлиқ ишлар такомиллашган;

Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг арузга доир асарлари билан боғлиқ материаллардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг «O‘zbekiston» телеканалида туркум кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2019 йил 11 июндаги 02-13-1024-сонли маълумотномаси). Натижада, телекўрсатувларнинг сифати ошган, аждодларимизнинг миллий маънавиятимизни шакллантиришдаги ўрни, уларнинг жаҳон тамаддуни ва маданиятига қўшган ҳиссаларини англаш ҳамда идрок этиш кучайган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 12 та халқаро ва 12 та Республика илмий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 51 та илмий иш эълон қилинган. Шулардан 1 та монография, 2 та ўқув қўлланма, битта ўрта асрлар аруз рисоласининг илмий таржимаси, 47 та илмий мақола, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, хорижий журнал ва тўпламларда 11 та мақола нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат бўлиб, ишнинг умумий ҳажми 249 саҳифани ташкил қилади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, зарурати, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети, фан ва технологиялар ривожининг устувор йўналишларига мослиги, хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи асосланиб, тадқиқотнинг илмий янгилиги, амалий натижалари, ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, апробацияси, эълон қилинган ишлар ва тадқиқот тузилиши кўрсатилган.

Диссертациянинг «**Темурийлар даври арузшунослигининг илмий таҳлили ва назарий асослари**» деб номланган биринчи бобида темурийлар даврида яратилган арузга доир рисолалар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилиб, назарий асослари ҳақида фикр юритилади. Бобнинг «*Темурийлар даври арузшунослиги ва унинг илмий таҳлили*» деб аталган дастлабки фаслида ушбу давр рисолаларига оид тадқиқотлар тавсифи

келтирилган. Маълумки, мамлакатимиз тарихида темурийлар даври Ренессанс, яъни Уйғониш даври сифатида баҳоланади. Бу даврда илм-фан, маданият, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа ва шеърият, шунингдек, савдо-сотиқ юксак даражага кўтарилгани бугун жаҳон жамоатчилиги томонидан эътироф этилмоқда. Айнан шу даврда арузшуносликда ягона асосга таянган икки миллий арузшунослик назариялари, яъни форс-тожик арузи назарияси ва ўзбек арузи назарияси вужудга келди ҳамда ривожланди. Ушбу аруз назарияларининг бир муҳитда, бир маданий ҳудудда яратилиши уларнинг илдизлари бир эканидан далолат берибгина қолмай, балки миллий негизда махсус соҳа сифатида ажралиб чиқишида темурийлар даврининг ўзига хос таъсири ва шарт-шароитлари муҳим омил бўлганини намоён этади.

Темурийлар даври арузшунослиги Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Аруз рисоласи», Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» ва Сайфий Бухорийнинг «Арузи Сайфий» рисолаларида акс этган назарий қарашлар тизимини ўз ичига олади.

Бу даврдаги арузшунослик тарихини ўрганиш ўша даврлардаёқ бошланган дейилса, муболаға бўлмайди. Алишер Навоийнинг Абдураҳмон Жомий «Рисолаи аруз»ини ўрганиб, назарий жиҳатдан унга таянгани, Бобурнинг Алишер Навоий, Атоуллоҳ Ҳусайний ва Сайфий Бухорий рисолаларига берган таърифлари, Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ»да «Мезон ул-авзон» ҳақидаги фикрлари асосида темурийлар даври арузшунослиги ўз давридаёқ муайян баҳосини олган эди, дейиш мумкин.

XVIII асрда бобурийлар сулоласидан бўлган Мирза Алибахт Азфарий Бобурнинг «Аруз рисоласи»ни «Аруззода» номи билан форс тилига назм ва насрда таржима қилади (Асарнинг 1836 йили котиб Маҳмудали Саъид кўчирган нусхаси Мадрас давлат шарқ қўлёзмалари кутубхонасида сақланади)[7].

XIX асрда Мунис Хоразмий Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» рисоласини китобат қилгани[8], кейинроқ Зокиржон Фурқатнинг ушбу асарни ихчам конспект тарзида кўчириб чиқиб, «Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни» номи билан тошбосмада нашр этишни ният қилгани арузшуносликка муносабат кейинги даврларда ҳам пасаймаганини кўрсатади[9].

Диссертацияда темурийлар даври арузшунослигининг илмий таҳлили икки йўналишда амалга оширилди: 1) арузшуносликнинг юртимизда ўрганилиши; 2) давр рисолаларининг қардош ва хорижлик олимлар томонидан тадқиқ этилиши. Дастлабки йўналишда ўзбек олимлари Фитрат, И.Султон, С.Мирзаев, С.Ҳасанов, А.Ҳожиаҳмедовларнинг ушбу давр рисолаларига доир тадқиқот ва мақолалари ўрганилган бўлса, иккинчи йўналишда тожик олимлари Р.Мусулмонқулов, У.Тоиров, хорижлик

[7] Бу ҳақда қаранг: Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 7.
[8] Султонов И. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и ва унинг критик тексти. Номз. ... дисс. – Т., 1947.
[9] Қаранг: Юсупова Д. Фурқатнинг «Илми шеър қоидаи авзонини баёни» дастхати // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2010. – № 4. – Б. 85.

олимлардан Ҳ.Блошман, Д. де Уис, А.Шчербак ҳамда И.Стеблеванинг тадқиқот ва мақолалари таҳлил этилди.

Ушбу таҳлиллар асосида «Фунун ул-балоға» асарининг туркий шеършунослик шаклланиши ва ривожидаги ўрни, арузшуносликдаги бошқа манбалар билан муносабати шу пайтгача етарли даражада тадқиқ этилмагани; замонавий шеършуносликда Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асари илми бадиъ нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ қилингани ҳолда унинг «Муқаддима»сида келтирилган аруз илми билан боғлиқ илмий-назарий қарашлари етарлича ўрганилмагани; туркий рисолалар, хусусан, Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асари бўйича яратилган тадқиқотларда олимлар рисолани форсий арузга доир бошқа рисолалар билан қиёсламагани учун арузшуносликда баъзи янглиш хулосалар келиб чиққани маълум бўлади.

Бобнинг иккинчи фасли «*Рисолалар учун асос бўлган назарий манбалар*» деб номланади. Ўрта асрларга келиб, арузшунослик кўплаб ютуқларга эришди: янги баҳрлар, доиралар, вазнлар кашф этилди, аруз илмига янги тушунча ва истилоҳлар олиб кирилди. Араб, форс ва туркий тилларда бу илмнинг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўплаб рисолалар яратилди. Ушбу рисолаларда Халил ибн Аҳмад томонидан бир тизимга келтирилган аруз илми назарий жиҳатдан мукаммаллашган ва кенгайтирилган бўлса-да, муаллифлар камтарлик юзасидан ўз рисолаларини устозлари Халил ибн Аҳмад асарининг баёни ёки шарҳи деб таъкидлаган. Хусусан, «Меъёр ул-ашъор»нинг муаллифи Насируддин Тусий шундай ёзди: «Арузийларнинг одатича, ҳар бир вазнни тушунтиришда мисол тариқасида байт берадилар. Ва араб арузидан айнан Халил ибн Аҳмад изоҳлаган байтни келтирадилар. Шу сабабли биз ҳам ушбу байтларни айнан ўзгаришсиз келтирамиз ва у (Халил ибн Аҳмад)нинг зиҳофларини қисқартирилган ҳолда берамиз... Биз ишни Тавил баҳрини таҳлил қилишдан бошлаймиз, зеро, Халил ибн Аҳмад шу йўлдан борган ва бошқалар ҳам унга эргашган эдилар»[10]. Ушбу фикрлардан кўринадики, Халил ибн Аҳмаддан кейин яратилган арабий ва форсий манбаларнинг аксариятида «араб филологиясининг отаси»га эргашиш бор.

Темурийлар даврига келиб яратилган рисолаларда эса энди бевосита Халил ибн Аҳмадга эмас, унинг издошлари асарларига суяниш тамойили бошланади. Ҳар бир муаллиф ўзи истифода этган манбаларни кўрсатиш асносида муайян тарзда аруз тизимига ўз ёндашувини ҳам келтириб ўтади. Шу маънода, ушбу давр арузшунослигида қайд этилган манбаларни қиёсан ўрганиш ва тадқиқ қилиш мумтоз олимларимизнинг ушбу илмдаги издошлик ва новаторликларини аниқлаш имконини беради.

Шундан келиб чиқиб, ушбу фаслда темурийлар даври адабиёти ва адабий тафаккури тараққиётига муайян жиҳати билан тааллуқли бўлган араб ва форс-тожик тилидаги манбалар: Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос»,

[10] Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 52-53.

Абу Жайш Андалусийнинг «Арузи Андалусий», Шамс Қайс Розийнинг «Ал-мўъжам», Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» рисолаларида[11] арузшунослик тараққиёти омилларини асослаш, шу билан бирга, ушбу манбаларнинг темурийлар даври арузшунослиги учун қай даражада назарий асос бўлиб хизмат қилганини аниқлаш мақсад қилиб олинди. Арузшуносликда ҳалигача ушбу рисолаларнинг ўзидан кейинги рисолаларга таъсири масалалари ўзаро қиёсий жиҳатдан ўрганилмагани мазкур рисолалар тадқиқининг заруратини оширади.

Даставвал ишда Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос» («Аруз илмига доир ҳақиқий мезон»**)** рисоласи тадқиқ этилган бўлиб, асардаги зиҳоф, баҳр ва доира билан боғлиқ фаслларни ўрганиш асносида зиҳофларга муносабат, баҳрлар таснифи билан боғлиқ ўринлар кейинчалик темурийлар давридаги туркий рисолалар: Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Бобурнинг «Аруз рисоласи»да анъанавийлик касб этгани кузатилди ва «Фунун ул-балоға»даги баҳрларни *муттафиқ ул-ажзо* ҳамда *мухталиф ул-ажзо*га ажратиш тамойили айнан «Ал-қистос»дан олингани асосланди.

Туркий арузшунослик, хусусан, Шайх Аҳмад Тарозий рисоласи учун назарий асос вазифасини ўтаган яна бир араб тилидаги манба «*Арузи Андалусий*» бўлиб, бу манба ҳам замонавий арузшуносликда махсус тадқиқ этилмаган, ҳатто шу кунгача ўзбек олимлари томонидан муаллифи номаълум асар сифатида тилга олиб келинар эди[12]. Аслида «Арузи Андалусий» араб олими Абу Жайш ал-Ансорий ал-Мағрибий Андалусий (ваф. 1229) қаламига мансуб бўлиб, мухтасар услубда шеърий йўлда ёзилган. Асарга кўплаб шарҳлар битилган. Улардан энг дастлабкиси ва нисбатан мукаммали фақиҳ Абдулмуҳсин бин Муҳаммад ал-Қайсарий ал-Румий (ваф. 761/1360) томонидан амалга оширилган бўлиб, асарнинг қўлёзма нусхаси Саудия Қироллиги университети кутубхонасида сақланади. Ушбу шарҳ Абдулҳодий Абдураҳмон ал-Шовий томонидан батафсил изоҳлар билан 2017 йилда эълон қилинган[13]. Диссертацияда мазкур асар «Фунун ул-балоға» билан қиёсланиб, «Арузи Андалусий»да келтирилган аслий рукнлар таркибининг изоҳи, зиҳофлар номи ва моҳияти билан боғлиқ ўринларда Шайх Аҳмад Тарозий андалусиялик салафи Абу Жайш ал-Ансорий рисоласига таянганлиги аниқланди ва ушбу муштаракликлар мисоллар асосида таҳлил қилинди.

Бу давр арузшунослиги учун назарий асос сифатида хизмат қилган ва алоҳида ўринга эга бўлган манбалардан яна бири Шамс Қайс Розийнинг

---

[11] Таъкидлаш зарурки, бу даврда яратилган рисолалар учун муаллифлар бевосита тилга олмаган асарлар ҳам асос бўлган бўлиши табиий. Шунингдек, бир адабий муҳитда яратилган рисола иккинчиси учун манба бўлганлиги ҳам кузатилади (масалан, Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и учун Жомийнинг «Рисолаи аруз» асари таянч манба бўлган ва бошқалар). Биз бу ўринда, асосан, муаллифлар ўзлари кўрсатиб ўтган асарларгагина тўхталиб ўтамиз.

[12] Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 1. – Б. 70-73; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 383.

[13] Абдулҳодий Абдураҳмон ал-Шовий. Абу Ал-Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг «Арузи Андалусий» асарига Абдулмуҳсин ал-Қайсарий шарҳи тадқиқи. – Куфа университети журнали, 2017. – № 45. – С. 149-206 (араб тилида).

«Ал-мўъжам» асари бўлиб[14], рисолада келтирилган жузвлар талқини, баҳр ва доиралар билан боғлиқ ўринларда мумтоз олимларимиз ушбу манбага таянганлар. Абдураҳмон Жомий, Сайфий Бухорий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз рисолаларида Шамс Қайс келтирган байтлардан мисол сифатида фойдаланганлар. Диссертацияда ушбу мисоллар қиёсий аспектда таҳлил қилинган.

Яна бир форсий арузшунос Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» асари ўзидан кейин яратилган форсий ва туркий шеършуносликка доир рисолалар: «Рисолаи аруз», «Мезон ул-авзон», «Бадойиъ ус-санойиъ» ва «Аруз рисола»си учун назарий асос вазифасини ўтаган. Олимлар фосила билан боғлиқ ўринлар, зиҳофлар таснифи, *мақлуби тавил* (*ариз*) баҳрига доир ёндашувлардан кейинчалик ўз рисолаларида фойдаланганлар. Бундан маълум бўладики, туркий аруз учун фақат форсий манбалар эмас, балки бевосита араб тилидаги манбалар ҳам назарий асос вазифасини ўтаган.

Диссертациянинг **«Темурийлар давридаги рисолаларда жузв, рукн ва зиҳоф талқини»** деб номланган иккинчи боби аруз тизимидаги асосий ритмик бирликлар: жузв, рукн ва зиҳофларнинг темурийлар даврида яратилган рисолалардаги қиёсий талқинига бағишланди. Маълумки, аруз назарияси шеърнинг ички қурилиши тўғрисидаги просодик ва лингвопоэтик илмлар мажмуи бўлиб, мумтоз рисолаларда арузий шеър унсурлари сифатида жузв, рукн, зиҳоф каби ритмик бирликлар талқин қилинган. Мумтоз арузшунослар ушбу унсурлар таҳлилида Халил ибн Аҳмад таълимотига суянган ҳолда айрим ўринларда унга ўзгартиришлар киритганлар ва шу билан муайян маънода ўз ёндашувларини кўрсатиб ўтганлар. Ушбу талқинларнинг ўзаро қиёси ҳар бир арузшуноснинг аруз назариясига қўшган ҳиссасини аниқлашга ёрдам беради.

Қиёсий таҳлилни асосан бадиий матнлар мисолида тадқиқ қилган олим Д.Дюришин қиёслаш доирасини кенгайтириш зарурлигини таъкидлар экан, «...муштарак ва фарқли жиҳатлар қиёси фақат адабий йўналишлар, жанрлар ва жанр кўринишлари доирасида эмас, балки бадиий асарнинг бошқа таркибий қисмлари: ғоявий-психологик йўналиш, персонажлар тавсифи, композиция ва сюжет қурилиши, мотивлар, образлар тизими, бадиий тасвир воситалари, метрик унсурлар ва бошқаларни ҳам назарда тутган ҳолда амалга оширилиши зарур», деб ёзади[15]. Олимнинг ушбу фикри арузий бирликлар учун ҳам тааллуқли бўлиб, шу асосда диссертацияда қиёсий таҳлил масалалари *жузв, рукн, зиҳоф, баҳр, вазн, доира* ва *рубоий вазнлари* доирасида амалга оширилди.

---

[14] Асар юзасидан олиб борилган тадқиқотлар ҳақида қаранг: Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература. 1997; Тўйчиева Г. Форс арузи рисолалари. – Тошкент, 2008. – Б.78–79; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XVвв.). – М.: Наука, 1989; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997: Юсупова Д. Сравнительный анализ ранних трактатов об арузе на персидском и тюркском языках / Наука вчера, сегодня, завтра (Сб. ст. по материалам VIII междунар. науч.-практ. конф.) № 1 (8). Новосибирск: СибАК, 2014. – С. 66-72.

[15] Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – С. 183.

Бобнинг дастлабки фасли «*Жузв – аруз тизимидаги энг кичик ритмик бирлик сифатида*» деб номланган. Маълумки, жузв (ар. جزو – бўлак, қисм, парча) – мутаҳаррик ва сокин ҳарфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил бўлиб, аруз назариясидаги энг кичик ритмик бўлак ҳисобланади. Темурийлар даври арузшунослари ўз рисолаларида арузнинг назарий масалаларини ёритишни жузвлар тавсифидан бошлаган. Жузв тушунчаси барча ижодкорларда арузнинг асосий назарий бирлиги сифатида келтирилсада, истилоҳ номида фарқлар кузатилади. Бу тушунча «Фунун ул-балоға»да *асл*, «Рисолаи аруз», «Мезон ул-авзон», «Бадойиъ ус-санойиъ» ва «Арузи Сайфий»да *рукн*, «Аруз рисоласи»да *жузв* тарзида келтирилади.

Шайх Аҳмад Тарозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий жузвлар сонини умумий тарзда олтита деб келтирадилар ва фосила билан боғлиқ ихтилофли масалаларга тўхталиб ўтирмайдилар. Бобур эса сабаб ва ватаднинг уч турли бўлишини инкор қилмаган ҳолда, фосилани жузв сифатида эътиборга молик эмас деб ҳисоблайди ва бунда «Меъёр ул-ашъор» муаллифи Насируддин Тусийнинг фикрини қувватлайди. Унинг фикрича, анъанавий жузвларга қўшимча тарзда сабабнинг учинчи турига *сабаби мутавасситни,* ватадга *ватади касрат*ни ҳам киритиш мумкин[16]. Бу жиҳатдан Бобурнинг рисоласи ушбу масалага махсус тўхталиб ўтилган темурийлар давридаги ягона асар ҳисобланади. Диссертацияда бу ўринда даставвал *сабаби мутавассит* ҳақида фикр юритилиб, сабабнинг ушбу тури бир мутаҳаррик ва икки сокин ҳарфдан ташкил топиши ва замонавий арузшуносликда ўта чўзиқ ҳижо (~)га тенг ҳисобланиши асосланган. Масалан, *дор, бор, қанд, айт, қайт* ва бошқалар. Бундай жузв фақат байтнинг охирги рукнида, яъни аруз ва зарбда қўлланилади. *Ватади касрат* эса икки мутаҳаррик ва икки сокин ҳарфдан иборат бўлади ва замонавий арузшуносликда бир қисқа ва бир ўта чўзиқ ҳижо (V ~) га тенг ҳисобланади[17]. Масалан, *нишон, ниҳон, дарахт, карахт* ва бошқалар. Бобур ўз рисоласида қуйидаги байтни келтириб, ушбу жузвларни қўллашга зарурат борлигини асослайди:

«*Туро лаъл шакаррез, маро чашм гўҳарбор,*
Туро ханда бувад хўй, маро гиръя бувад кор.

Бу байтнинг ҳашвида ва арузида *шакаррез* ва *гўҳарбор* лафзи мафоъийл вазнида воқиъ бўлубтурким, мақсур бўлғай. Бу икки сокини мутаволи мўътабардур. Бас бу икки жузвни учар эътибор қилмоқнинг важҳи бор»[18]. Дарҳақиқат, байтда келтирилган *лаъл, чашм, гўҳарбор, хўй, кор* каби сўзларни *сабаб* ва *ватад*нинг Бобургача келтирилган турлари: сабаби хафиф ва сабаби сақил ҳамда ватади мажмуъ ва ватади мафруқда ифодалашнинг имкони йўқ.

Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам Бобур сингари жузвлар қаторига фақат сабаб ва ватадни киритади, фосилани алоҳида жузв сифатида эътироф этмайди.

---

[16] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 17.

[17] У.Тоировнинг «Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам» луғатида *ватади касрат ватади мажму*ънинг яна бир номи деган янглиш фикр келтирилган (Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 57).

[18] Бобир Заҳириддин. Юқоридаги манба. – Б. 17-18.

Сайфий Бухорийнинг бу масалага муносабати очиқ кўринмайди: у фосилани аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисобласа-да, лекин рисолада уни жузвлар қаторида санаб ўтади. Тадқиқ этилаётган рисолалардан фақат «Арузи Сайфий»да жузвларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтилган: «Ва байтни уйга қиёслар эканлар, араб кўчманчиларининг уйи арқон, қозиқ, устун ва палосдан иборат, араб тилида *сабаб* – арқон, *ватад* – қозиқ, *фосила* – чодирнинг устуни маъноларини билдиради, байтнинг қисмларини айнан уйнинг бўлаклари билан атадилар»[19]. Шунингдек, Сайфий байтнинг жузвлари ва уйнинг қисмлари билан боғлиқ ўхшашликларни ҳам топишга интилади: «Икки ҳарфли жузвни сабаб деб, уч ҳарфли жузвни ватад деб, тўрт ҳарфли жузвни фосила деб ва беш ҳарфли жузвни *фозила*[20] деб атадилар, чунки икки ҳарфли сўз уч ҳарфли сўздан кўра кучсизроқ, уч ҳарфли сўз эса тўрт ҳарфлидан заифроқ, худди арқон қозиқдан, қозиқ эса устундан кучсиз бўлгани каби»[21]. Диссертацияда бу ҳолат бевосита рисоланинг қўлланма йўналишида эканлиги билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинди.

Жузвлардан ҳосил бўлувчи аслий рукнлар талқинида рисолаларда деярли фарқлар кузатилмайди. Барча рисолаларда аслий рукнлар сони асосан 8 та деб кўрсатилади. Фақат «Фунун ул-балоға» муаллифи ушбу рукнларни таркиби бўйича *қариндошлик* ва *бегоналик* нуқтаи назаридан таҳлил қиладики, бундай тасниф бошқа рисолаларда учрамайди. Олимнинг фикрича, саккиз рукндан еттитаси ўзаро қариндошлик жиҳатидан бирлашади. Хусусан, фаувлун ва фоилун (ҳар иккиси бир сабаби хафиф ва ватади мажмуъдан таркиб топган), фоилотун, мафоийлун ва мустафъилун (икки сабаби хафиф ва бир ватади мажмуъдан таркиб топган) ҳамда мафоилатун ва мутафоилун (ватади мажмуъ ва фосилаи суғро каби жузвлардан таркиб топган) ўзаро ухти (опа-сингил) рукнлардир. Фақатгина сўнгги, яъни саккизинчи рукн ҳисобланмиш *мафъувлоту* ёлғиз бўлиб, унинг қариндоши йўқ, чунки фақат угина икки сабаби хафиф билан ватади мафруқдан иборат.

Бобнинг иккинчи фасли «*Рисолалардаги зиҳофга доир талқинлар қиёси*» деб номланган. Маълумки, аруз тизимида аслий рукнлар таркибида содир бўладиган турли ўзгаришлар *зиҳоф* номи остида юритилади. Бундай ўзгаришлар аслий рукнлардаги баъзи ҳижоларни ташлаб юбориш, қисқартириш, тўлдириш орқали амалга оширилади. Ҳосил қилинган бўлак *фуруъ* (тармоқ рукн) деб аталади. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларда зиҳофлар миқдори ва талқинида фарқлар кузатилади. «Фунун ул-балоға»да аввал зиҳофларнинг умумий таърифи, кейин ҳар бир рукнга мансуб зиҳоф тавсифи келтирилган. «Рисолаи аруз»да ҳам, «Мезон ул-авзон»да ҳам фақат 5 та аслий рукнларга мансуб зиҳофлар таърифи берилади, иккала муаллиф ҳам араб арузига хос бўлган рукнларга

[19] Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 9 (форс тилида).

[20] *Фозила* – баъзи арузшуносларнинг фикрига кўра, яна бир жузв номи. Икки турга бўлинади: 1) фозилаи суғро – беш мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан иборат жузв бўлиб, замонавий арузшуносликда тўрт қисқа бир чўзиқ ҳижо (VV VV –)ни ифодалайди; 2) фозилаи кубро – олти мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан иборат жузв бўлиб, замонавий арузшуносликда беш қисқа, бир чўзиқ ҳижо (VVVVV –)ни ифодалайди (Бу ҳақда қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 418.)

[21] Сайфий. Юқоридаги асар. – С. 10 (форс тилида).

тўхталмайди. Атоуллоҳ Ҳусайний зиҳофларни изоҳлашда уларни араб арузига хос (28 та), ажам арузига хос (11 та) зиҳофларга ажратади. «Арузи Сайфий»да зиҳофларга бағишланган махсус фасл йўқ: Сайфий баҳрлар ва вазнларни тушунтириш асносидагина зиҳофларга мурожаат қилган. Бобур аввал зиҳофларнинг пайдо бўлиш усулларини тушунтиради, кейин ҳар бир аслий рукнга мос зиҳоф ва фуруъларнинг номларини келтириб ўтади. У зиҳофларнинг муфрад ёки мураккаб бўлишини таъкидлайди: «Билгилким, ҳар тағайюрким усулға кирар, ани зиҳоф дерлар. Ул рукни муғаййарни музоҳафу фуруъ дерлар. Бу тағайюр ё муфрад бўлур, ё мураккаб. Муфрад улдурким, бир рукнда бир навъ тағаййюрдин кўпрак воқиъ бўлмағай. Мураккаб улдурким, бир навъдин зиёда бўлғай»[22].

Диссертацияда Бобурнинг ушбу таснифи ислоҳ қилиниб, зиҳофлар улардаги ўзгаришлар асосида учга бўлиб таҳлил қилинди[23]:

1. Муфрад зиҳофлар – фақат бир амал билан ўзгаришга учрайдиган зиҳофлар. Буларга *қабз, қаср, ҳазф, салм, қатъ, хабн, кафф, харм, ҳазаз, ташъис, тасбиғ, тазйил, тайй, асб, тарфил, измор, вақф, кашф, ссалм, жабб, рафъ, жазм, ғазб* киради[24].

2. Мураккаб зиҳофлар – икки амал билан ўзгаришга учрайдиган зиҳофлар. Булар *сарм, харб, шатр, ҳажф (жаҳф), шакл, кабл, хабл, ақл, нақс, қатф, хазл, вақс, ҳатм, батр, рабъ, тахлиъ, жадъ, қасм* зиҳофларидир.

3. Ўта мураккаб зиҳофлар – уч амал билан ўзгаришга учрайдиган зиҳофлар, бундай зиҳофлар мураккаб зиҳофнинг муфрад зиҳоф билан бирикувидан ҳосил бўлади. Буларга *залал, жамм, наҳр, ақс* киради. Ўрни билан ушбу зиҳофлар ўз ичида яна иккига бўлиб тасниф қилинди: 1) мисралар боши ва ўртасида қўлланиладиган зиҳофлар; 2) мисра охирида қўлланиладиган зиҳофлар. Темурийлар даври арузшунослигида жами 45 та зиҳоф қўлланилган бўлиб, улардан 23 таси муфрад, 18 таси мураккаб ва 4 таси ўта мураккаб зиҳофлардир, ушбу зиҳофларнинг 44 таси Бобурнинг «Аруз рисоласи»да келтирилган[25].

Диссертациянинг учинчи боби «**Баҳрлар ва улардан ҳосил бўлувчи вазнлар қиёси**»га бағишланган. Бобнинг «*Баҳрлар таснифи. Муттафиқ ул-аркон гуруҳига оид баҳрлар*» деб аталган биринчи фаслида баҳрларнинг арузшунослик тарихидаги ўрнига тўхталиниб, улар иккита катта гуруҳга ажратилди ва биринчи гуруҳ – бир хил аслий рукнлардан таркиб топган баҳрлар тадқиқ этилди. Маълумки, аруз илмида рукнларнинг ўзаро

---

[22] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 19.

[23] А.Жаъфар ўз тадқиқотида зиҳофларни бир неча йўл билан тасниф қилиш мумкинлигини таъкидлар экан, озарбайжон арузига доир зиҳофларни уч гуруҳга бўлиб таснифлайди: 1) содда зиҳофлар; 2) ёндош зиҳофлар ва 3) мураккаб зиҳофлар. Ушбу таснифда бир оз ноаниқлик бор. Биринчидан, ёндош зиҳофлар Тусий ёки Бобур таснифидаги мураккаб зиҳофларнинг ўзидир. Иккинчидан, А.Жаъфар *мураккаб зиҳоф* атамаси остида келтираётгани ўзгаришлар зиҳофларни эмас, балки фуруъ (тармоқ рукн)ларни билдиради (Чәфәр Ә. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бакы: Елм, 1977. – Б. 109-112). Уларни бир-биридан фарқлаш лозим. Замонавий арузшуносликда бундай чалкашлик айрим ўринларда тожик арузшуноси У.Тоировда ҳам кузатилади (қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи ажам. – Душанбе: Маориф, 1991).

[24] Зиҳофлар кетма-кетлиги «Фунун ул-балоға»даги тартиб асосида берилди.

[25] Бобурда фақат *тахлиъ* зиҳофи келтирилмаган бўлиб, Бобур *тахлиъ* моҳиятан *кабл*га яқин бўлганлиги учун уни алоҳида зиҳоф сифатида санамаган, чунки тахлиъ ҳам кабл сингари *қатъ* ва *хабн* амалларининг бирикувидан ҳосил бўлади.

бирлашувидан баҳрлар ҳосил бўлади. Халил ибн Аҳмад яратган аруз тизимида 15 та баҳр (*тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, сариъ, мунсариҳ, музориъ, хафиф, муқтазаб, мужтасс* ва *мутақориб*) мавжуд эди, кейинчалик унинг издоши Абулҳасан Ахфаш Балхий ушбу баҳрлар қаторига яна бир баҳр (*мутадорик*)ни қўшиб, араб баҳрлари сонини 16 тага етказди. Бу кўрсаткич араб тилида ундан кейин яратилган манбалар: Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос», Абу Зикриё Хатиб Табризийнинг «Ал-кафи фил аруз вал қавофий» ва бошқа асарларда айнан такрорланди. Форс арузшунослари Халил ибн Аҳмад таълимотини мукаммалаштириб, баҳрлар сонини кўпайтирдилар. Баҳром Сарахсий, Бузургмеҳр Қосимийлар арузнинг янги баҳрларини кашф этдилар. Бизгача етиб келган арузга доир илк форсий асар «Ал-мўъжам»да мавжуд 16 та баҳрга яна учта баҳр (*ғариб, қариб, мушокил*) қўшилиб, 19 та баҳр таҳлилга тортилгани ҳолда, рисолада форсий арузшунослар кашф қилган 21 мустаҳдас (янги) баҳрлар ҳақида ҳам айтиб ўтилади.

Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» асарида 18 баҳр келтирилган бўлиб, унда аввалги рисолада тилга олинмаган *мақлуби тавил* баҳрининг берилиши ҳамда *мушокил* ва *ғариб* баҳрларининг тушириб қолдирилиши муаллифнинг ушбу масалага ўз салафидан фарқли муносабатда бўлганини кўрсатади.

Темурийлар даври арузшунослигида ҳам баҳрлар миқдорини келтиришда ҳар хилликлар бор. Шайх Аҳмад Тарозий ўз рисоласида баҳрлар сонини 40 та деб кўрсатса, Абдураҳмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий ва Сайфий Бухорийлар баҳрлар миқдорини умумий маънода 19 та деб ҳисоблайдилар. Улар орасида Абдураҳмон Жомий масалага бир оз ўзгачароқ ёндашиб, «Рисолаи аруз»да 14 баҳрни мисоллар билан изоҳлайди, араб арузига хос бўлган *тавил, комил, басит, мадид, вофир* баҳрларига кенг тўхталиб ўтирмайди. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да эса ушбу баҳрларга қўшимча равишда яна икки баҳр (*ариз* ва *амиқ*) тадқиқ қилинган. Мазкур рисолалардан фақат «Арузи Сайфий»да баҳрларнинг луғавий маънолари ҳам изоҳланадики, бу ҳол рисоланинг қўлланма характерида эканлиги билан боғлиқ.

Ушбу давр рисолалари орасида дастлаб «Фунун ул-балоға»да баҳрлар таснифига тўхталиб ўтилган. Шайх Аҳмад Тарозий баҳрларни икки катта гуруҳга ажратиб, тасниф қилади[26]:

1) ***муттафиқ ул-аркон*** – фақатгина бир аслий рукндан, яъни муаллиф таъбири билан айтганда, аркони солимадан ташкил топган баҳрлар. Масалан, *фаувлун* рукни байтда саккиз марта такрорланиб келса, бу айнан муттафиқ ул-арконга кирувчи мутақориб баҳридир.

2) ***мухталиф ул-аркон*** – турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўлган баҳрлар. Масалан, *фаувлун мафоийлун фаувлун мафоийлун.* Кўриб турибмизки, икки солим рукн ўзаро алмашиб, янги баҳрни ҳосил қилмоқда. Ишда даставвал Шайх Аҳмад Тарозий таснифидаги биринчи гуруҳ, яъни

[26] Бунда муаллиф Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос» асарида келтирилган таснифдан фойдаланади.

муттафиқ ул-арконга мансуб баҳрлар тавсифига тўхталиб ўтилди. Тарозий мазкур гуруҳга *мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, вофир, комил, сақил* каби баҳрларни киритган. Улар орасида сўнгги баҳр сифатида келтирилган *сақил* баҳри темурийлар давригача ва ундан кейинги рисолаларда учрамайди, шу маънода, ушбу баҳрни Шайх Аҳмад Тарозийнинг кашфиёти деб айтиш мумкин. Темурийлар давридаги қолган рисолаларда муттафиқ ул-аркон баҳрлари турли ўринларда, яъни доиралар таркиби асосида берилган. Муаллифларнинг баҳрлар таърифи ва тавсифига ёндашувлари ҳам бир-биридан фарқланади. Улар орасида фақат «Арузи Сайфий»дагина баҳрлар номининг луғавий ва истилоҳий маънолари, келиб чиқиши билан боғлиқ маълумотлар келтирилади. Атоуллоҳ Ҳусайнийда арузга доир фикрлар асар муқаддимасидан ўрин олгани учун баҳрлар тавсифи анча қисқа. Абдураҳмон Жомий эса баҳрларни изоҳлашда дастлаб солим рукнли вазнларга, сўнгра зиҳофга учраган вазнларга тўхталишни маъқул кўради. Алишер Навоийда аввал мусамман, сўнгра мусаддас ва мураббаъ рукнли вазнлар келтирилган, ўрни билан баъзан мутатаввал вазнларга ҳам тўхтаб ўтилган. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да ҳам Тарозий сингари баҳрлар икки гуруҳга ажратилади, баҳрлардаги вазнларнинг ишлатилиш даражаси ва оҳанг имкониятларига ҳам эътибор қаратилиб, улар мустаъмал ва номустаъмал, матбуъ ва номатбуъга ажратилиб, тавсиф қилинади.

Бобнинг «*Мухталиф ул-аркон гуруҳига мансуб баҳрлар талқини*» деб номланган иккинчи фаслида турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўлувчи баҳрларга тўхталиб ўтилди. Шайх Аҳмад Тарозий бундай баҳрлар сонини 32 та деб кўрсатади. Баҳрларни кетма-кетликда келтирар экан, муаллиф бир нуқтага алоҳида урғу беради: «Ва шарт улдурким, ул икки жузвниким, таркиб этиб, баҳр қилурлар, бир-бирининг *ухти* (опа-сингил – Д.Ю.) керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қошинда раво эрмас» [27].

Бу ўринда шайх Аҳмад Тарозий эътибор қаратган асосий нуқта шуки, икки солим рукнни алмаштириб қўллаш натижасида мухталиф ул-арконга кирувчи бирор баҳр ҳосил қилинса, ундан кейинги баҳр унинг аксини такрорлаши лозим, агар бу шарт адо этилмаса, у баҳр сифатида тан олинмайди. Буни муаллиф мухталиф ул-арконнинг биринчи ва иккинчи баҳри сифатида келтирган баҳрларнинг рукнларига диққат қилиш орқали тушуниб олиш мумкин. Биринчи баҳр ***муқорин*** деб номланиб, тақтиъи қуйидагичадир: *фаувлун фоилун фаувлун фоилун*. Энди иккинчи баҳрга эътибор қаратамиз: бу баҳр ***мувофиқ*** деб аталиб, унинг тақтиъи *фоилун фаувлун фоилун фаувлун*дан иборат. Кўриб ўтилганидек, *муқорин* баҳридаги рукнларнинг ўрни алмашиниб такрорланса, *мувофиқ* баҳри ҳосил бўлади. Бу эса Шайх Аҳмад Тарозий таъкидлаганидек, ул икки жузвнинг *ухти*, яъни *опа-сингил* бўлаётганлигини билдиради. Шайх Аҳмад Тарозий келтираётган

[27] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 78.

мазкур шеърий вазн қонунияти манбаларимиз доирасида ундан аввалги ва ундан кейин битилган арузшуносликка доир рисолаларда учрамайди.

Муаллиф асарда ўзи таҳлил қилаётган қирқ баҳрнинг ўн олтитаси (*тавил, мадид, басит, вофир, комил, рамал, ражаз, ҳазаж, сариъ, мунсариҳ, хафиф, музориъ, муқтазаб, мужтасс, мутақориб, мутадорик)* илгари ҳам, яъни араб шеъриятида мавжуд бўлганини айтиб ўтади. Шунингдек, асардаги *жазил* (*мақлуби тавил*) баҳри Тусий рисоласида келтирилган. Бу эса қолган йигирма баҳрни муаллифнинг ўзи тартиб берганлиги билан боғлиқ фаразга олиб келади. Чунки бизгача етиб келган бошқа манбаларда таркибан бундай баҳрлар учрамайди. Шамс Қайс Розий асарида берилган мустаҳдас баҳрлар эса асосан мусаддас (олтилик) рукнли бўлиб, уларнинг номи ва таркиби ҳақида диссертацияда маълумот бериб ўтилди.

Ушбу давр рисолаларида арузнинг назарий асослари баён қилиб берилиши билан бирга мазкур илмда санъат даражасига кўтарилган истилоҳлар ҳақида ҳам сўз боради. Шундай истилоҳлардан бири *муталаввун* бўлиб, у ҳақда «Фунун ул-балоға», «Бадойиъ ус-санойиъ» ҳамда Бобурнинг «Аруз рисоласи» да маълумотлар келтирилган. «Муталаввун» (*талаввун, зулбуҳур*) арабча сўз бўлиб, «ранг-баранг», «турланувчи» маъноларини ифодалайди. Истилоҳ сифатида эса шеърни бир неча вазнда ўқиш санъати назарда тутилади. Бунга байт таркибидаги унлиларни чўзиб ёки қисқа талаффуз этиш, ҳижоларни ажратиб ёки қўшиб ўқиш орқали эришилади. Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър» асарида маълумот берилишича, Аҳмад Маншурий Самарқандийнинг «Канз ул-ғаройиб» («Ажойиботлар хазинаси») асаридаги ҳар бир байтни уч вазнда ўқиш мумкин бўлган[28]. Шунингдек, форс-тожик классиклари Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Сайидо Насафий, Абдураҳмон Жомийларнинг баъзи ғазаллари икки баҳр доирасида ёзилган [29].

Темурийлар даври арузшунослигида муталаввун санъати ҳақида илк маълумот берувчи асар «Фунун ул-балоға» бўлиб, муаллиф бу санъатга рисоланинг илми бадиъ билан боғлиқ қисмида тўхталиб ўтади. Унда айтилишича, «бу анингтек бўлурким, шеъре айтурларким, икки вазн бирла ўқуса бўлур». Муаллиф ушбу санъат далили учун

Юзунгни кўрголи ҳаргиз кўнгулда қолмади ҳасрат
Сўзунгни эшголи бори танимда қолмади меҳнат, –

байтини келтириб, уни *ҳазажи мусаммани солим* ва *мужтасси мусаммани махбун* вазнларига солиб ўқиш мумкинлигини айтади[30].

Бобур ҳам «Аруз рисоласи»да муталаввун санъати ҳақида гапириб, ўзининг

Қошиға борғали кўнгул ўзига келмади нетай,
Юзини кўргали кўзум кўзига илмади ул ой –

---

[28] Рашидаддини Ватвот. Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақоиқ аш-шеър. – Душанбе: Ирфон, 1987. – С. 105.
[29] Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 285-286.
[30] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 58.

байтини келтиради ва ушбу байтни аруз тизимидаги барча баҳрларга мослаб ўқиш мумкинлиги ҳақида сўз юритади[31].

Юқорида келтирилган фикрлар муталаввун санъатининг урғу билан алоқадор ҳодиса эканини кўрсатади. Агар бу ҳодисанинг аруз илми билан боғлиқлиги назарда тутилса, аруз тизимининг ҳам урғу асосидаги таълимот экани ойдинлашади. Чунки муталаввун асосида яратилган байт таркибидаги ҳижолар урғу асосида ўқилсагина, бир неча вазн ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади. Шу муносабат билан диссертацияда арузий матнда етакчи бўлган рукн урғусини сўз (лексик) урғусидан фарқлаш зарурлиги асосланди.

Диссертациянинг тўртинчи боби «**Аруз доираларига оид қарашлар ва рубоий вазнларининг қиёсий таҳлили**» деб аталиб, уч фаслни ўз ичига олади. Унинг илк фасли «*Арузшунослик тарихида доира талқини: муштарак ва фарқли жиҳатлар*» деб номланган. Аруз доиралари рукнлар, улардаги чўзиқ ва қисқа ҳижолар сонининг тенглигига кўра ўзаро яқин бўлган баҳрларнинг гуруҳлаштирилган айланаси бўлиб, Халил ибн Аҳмад баҳрларнинг ўзлаштирилишини осонлаштириш мақсадида ушбу доираларни кашф қилган. Бунда бир-бирига яқин бўлган баҳрлар бир мисра шеър мисолида бир доира ичида келтирилади. Ҳар қайси доира қанча баҳрни ўз ичига олса, шунча бўлакка бўлинади ва уларда шу баҳрларнинг рукнлари ҳам келтириб ўтилади. Доира атрофида берилган мисра биринчи сўздан бошлаб ўқилса, бир баҳр; иккинчи сўздан бошлаб ўқилса, иккинчи баҳр, учинчи сўздан бошлаб ўқилса, учинчи баҳр ва шу тарзда нечта баҳр жамланган бўлса, барчаси келиб чиқади. Доиралардан мақсад баҳрлар орасидаги фарқ ва умумийликни очиш ҳамда уларни ўзлаштириш ва шеър вазнларини аниқлашни осонлаштиришдир.

Манбаларда Халил ибн Аҳмад бешта доира кашф этгани ҳақида маълумот берилади[32]. Таъкидланганидек, унинг арузга бағишланган асари бизгача етиб келмагани учун биз бу доиралар билан унинг издошлари асарлари орқали танишамиз. Жумладан, Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос» ҳамда Хатиб Табризийнинг «Ал-кафий фил аруз фил-қавофий» асарларида бу доиралар ҳақида маълумот келтирилади[33]. Доираларнинг биринчиси «Доираи мухталифа» (*турли хил, ихтилофли*) деб номланиб, *тавил, мадид* ва *басит* баҳрларини ўз ичига олади. Шамс Қайс Розий «Ал-мўъжам»да араб арузига хос баҳрлардан тузилган ушбу доирани келтирмайди. Насируддин Тусий рисоласида бу доирага тавил, мадид ва

[31] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 44. Бобурнинг ушбу байти Тарозий келтирган байтга мазмун ва шакл жиҳатидан жуда яқин, бу ҳолат Бобурнинг «Фунун ул-балоға» билан таниш бўлганлигига доир фаразни кучайтиради.

[32] Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 16; Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 37.

[33] Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 52; Абу Закарийа (ал-Хатиб) ат-Тибризи. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (Перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука, 1991. – С. 245-343.

басит баҳрларига қўшимча тарзда яна икки баҳр: *мақлуби тавил* (ариз) ҳамда *мақлуби мадид* (амиқ) баҳрлари ҳам киритилган[34].

Халил ибн Аҳмад келтирган иккинчи доира «Доираи муъталифа» деб аталиб, *вофир* ва *комил* баҳрларини ўз ичига олади. Бу икки баҳр рукнлари: мафоилатун (*V –VV –*) ва мутафоилун (*VV–V–*) бир-бири билан яқин, яъни ҳижолар сони ва сифатига кўра тенг бўлгани учун шундай ном билан аталган. Шамс Қайс Розий бу баҳрлар ҳам асосан араб арузига хос бўлгани учун мазкур доирани келтирмайди. Насируддин Тусий рисоласида ушбу доирага *вофир* ва *комил* баҳрларига қўшимча тарзда *фоилотака* (*–V– VV)* рукнидан ҳосил бўлувчи янги баҳр (номи келтирилмаган) ҳам киритилган[35].

Халил ибн Аҳмад таълимотига мансуб учинчи доира «Доираи мужталиба» *(жалб этувчи, ўзига тортувчи)* деб аталиб, *ҳазаж*, *рамал* ва *ражаз* баҳрларидан тузилган. Араб арузида ушбу доира мусаддас рукнларни ўз ичига олган, ажам шоирлари ижодида у мусамман рукнлига айланган.

Навбатдаги доира «Доираи муштабаҳа» (ўхшаш) бўлиб, олти баҳрни ўз ичига олади. Булар: *сариъ, мунсариҳ, хафиф, музориъ, муқтазаб, мужтасс* баҳрларидир. Шамс Қайс Розийнинг «Ал-мўъжам» асарида бундай ном билан доира учрамайди. Муаллиф Халил ибн Аҳмад доирасидаги *мунсариҳ, музориъ, муқтазаб* ва *мужтасс* баҳрларини алоҳида доирага киритиб, уни «Доираи мухталифа» деб атайди. Ундаги рукнлар солим эмас, балки зиҳоф кирган рукнлардир. Шамс Қайс Розийнинг фикрича, *сариъ* ва *хафиф* баҳрлари мусамман рукнли ҳолатда мустаъмал ва хуш оҳангга эга эмас, шу сабабли ушбу баҳрларни мусаддас ҳолатда *ғариб, қариб* ва *мушокил* баҳрлари билан бирга бошқа доирага киритиш мақсадга мувофиқ бўлади[36]. Насируддин Тусий рисоласида «Доираи муштабаҳа»га Халил ибн Аҳмад доирасидаги баҳрларга қўшимча равишда яна бир баҳр – *қариб* баҳри ҳам киритилган.

Халил ибн Аҳмад арузидаги бешинчи доира «Доираи мунфарида» (якка, ёлғиз, ягона) деб аталиб, фақат бир, яъни *Мутақориб* баҳридан ташкил топган. Унинг ёлғиз шу баҳрдан иборатлиги доира номининг шундай аталишига олиб келган. Халил ибн Аҳмаддан сўнг унинг издоши Абулҳасан Ахфаш Балхий ушбу доирага яна бир баҳр, яъни *мутадорик*ни қўшиб, уни «Доираи муттафиқа» (бирлашган, ҳамроҳ бўлган) деб атайди. Муттафиқа деб номланишига сабаб фақат *мутақориб*дан иборат «Доираи Мунфарида»га яна бир баҳр *мутадорик* қўшилган ва натижада бу икки баҳр бир-бирига ҳамроҳ сифатида ягона доирага бирлашган. Бу доирадаги мисра мусамман, яъни саккиз рукнли вазндан иборат. Шамс Қайс Розий рисоласида ҳам, Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор»ида ҳам ушбу доира номи ва унинг таркиби худди Ахфаш Балхийники сингари мутақориб ва мутадорик

---

[34] Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.31.

[35] Насируддин Тусий. Юқоридаги асар. – С. 32.

[36] Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 78-81.

баҳрларидан иборат. Фақат Тусий рисоласида мутадорик баҳри *ғариб* номи билан келтирилган.

Бобнинг иккинчи фасли «*Рисолаларда аруз доираларига муносабат*» деб номланади. Темурийлар даври арузшунослигида аруз доираларига муносабатда ҳам ҳар бир муаллифнинг ўзига хос ёндашуви кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий доираларни аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаб, ўз рисоласида уларни тарк этганини айтади: «Мутақаддимлар ўн олти баҳрким, бурун таркиб қилубтурлар, тақи сўнгра зиёда қилғай. Баҳрлардин баъзининг аслин ва баъзининг шўъбасин бир доирада қўюбтур. Биз доирани тарк қилдук икки сабабтинким, алардин ҳеч фойда йўқтур. Ва яна улким, бир доирада баъзи асл баҳр рост келур, баъзи шўъбани ҳеч лутфи йўқтур»[37]. Бунда муаллиф доираларда баъзан асл рукнли баҳрлар, баъзан алоҳида вазнлар акс этишини таъкидлар экан, уларни тавсиф этишга зарурат йўқ, деб ҳисоблайди.

Абдураҳмон Жомий доиралар тавсифида Шамс Қайс Розий йўлидан боради: араб арузи учун хос бўлган доираларни келтирмайди: «Ва Ажам шоирлари бу беш баҳрда жонларга ҳаловат бағишловчи шеърлардан кўп айтмаганликлари сабабли улар мансуб бўлган доиралар ва фуруъларга тўхталиб ўтилмади»[38]. Бунда Жомий араб арузида кенг қўлланилган *тавил, мадид, басит, комил* ва *вофир* баҳрлари ва улардан тузилган «Доираи мухталифа» ва «Доираи муъталифа»ни назарда тутяпти. Шунга кўра, Жомий рисоласида келтирилган доиралар орасида ушбу икки доира учрамайди.

Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадойиъ ус-санойиъ»да Шамс Қайс Розий доираларини мисоллари билан айнан келтиришдан ташқари, яна бешта доирага тўхталиб ўтади. «Мезон ул-авзон»да 7 та доира изоҳланган бўлиб, улардан тўрттаси Навоийгача яратилган форс-тожик рисолалари, жумладан, «Ал-мўъжам» ва «Рисолаи аруз»да мавжуд эди. Навоий рисоласида келтирилган ва «Доираи мухталифа»даги тўрт баҳр ва «Доираи мунтазиа»даги беш баҳр – жами 9 баҳрдан тузилган «*Доираи мужтамиа*» мутафаккирнинг бевосита ўз ихтиросидир. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да 9 та доира келтирилган бўлиб, Бобур уларнинг тартибини беришда баҳрлар таснифини асос қилиб олади. Шу маънода, «Аруз рисоласи»даги тўққиз доирадан бештаси муттафиқ ул-аркон, қолган тўрттаси эса мухталиф ул-аркон баҳрлардан тузилган. «Аруз рисоласи»да келтирилган «*Доираи мужталибаи мухтариъа*» Бобурнинг ўзи томонидан кашф қилинган доирадир. Сайфий Бухорийнинг «Арузи Сайфий» асаридан ўрин олган бешта доира замондошларидан фарқли равишда баҳрлар изоҳидан сўнг келтирилади.

Тўртинчи бобнинг сўнгги фасли «*Темурийлар даври арузшунослигида рубоий вазнларига доир қарашлар муқоясаси*» деб аталади. Маълумки, рубоий жанри даставвал форсий шеъриятда вужудга келган бўлиб, унинг

[37] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 138.

[38] Абдураҳмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 19.

генезиси халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Ушбу поэтик шаклдаги шеърлар халқ оғзаки ижодида анча қадимдан яратилиб келинган. Шамс Қайс Розийнинг «Ал-мўъжам»да маълумот беришича, рубоийнинг вужудга келиши Абу Абдуллоҳ Рудакий шеърияти билан боғлиқ бўлиб, Рудакий ушбу жанрнинг оҳангини халқ оғзаки ижодидан олган[39]. Асарда берилган ривоятга кўра, ҳайит байрами арафасида болалар ўйинини кузатган шоирнинг диққатини бир ўсмир айтган шеър тортади. Унинг бир мисраси қуйидагича эди: *Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то буни кӯ...*

Ушбу мисра тақтиъга солиб кўрилса, ҳазаж баҳрининг «мафъувлун фоилун мафоийлу фаал» рукнларига мос келади. Шамс Қайс Розийнинг ёзишича, шоир Рудакий ушбу оҳанг асосида бир нечта тўртликлар яратган ва кейинчалик бу тўртликлар *тарона* номини олган[40]. Кейинроқ эса Хуросон имомларидан бўлмиш Хожа Имом Ҳасан Қаттон ўзининг аруз илмига доир рисоласида рубоий вазнларини икки шажара: ахраб ва ахрам шажарасига жойлаштирадики[41], бу вазнлар орасида юқорида тилга олинган ўлчов ҳам бор эди.

Ҳазаж баҳрининг ахраб шажараси 12 вазнни, ахрам шажараси яна 12 вазнни ўз ичига олади ва ушбу жами 24 вазн рубоий вазнлари ҳисобланади. «Рубоийда вазн қўллашнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, у бошқа лирик жанрлардаги шеърлардан фарқли ўлароқ, ундаги ҳар бир мисра алоҳида-алоҳида вазнда ёзилиши ҳам мумкин»[42].

Ҳазаж баҳрининг ахрам шажараси *мафоийлун* аслий рукнининг ахрам тармоғи бўлмиш мафъувлун рукни билан бошланувчи 12 вазнни ўз ичига олади. Мазкур шажарага мансуб тўрт вазннинг иккинчи рукнлари мафоийлун аслий рукнининг аштар тармоғи – фоилунга, кейинги тўрт вазннинг иккинчи рукнлари мафоийлуннинг ахраб тармоғи – мафъувлуга ва сўнгги тўрттасининг иккинчи рукнлари мафоийлун аслий рукнининг ахрам тармоғи – мафъувлунга тенг бўлади. Ўз навбатида, фоилун ва мафъувлу шахобчаларининг учинчи рукнлари мафоийлун ёки мафоийлудан, мафъувлун шахобчасининг учинчи рукни эса яна мафъувлун ёки мафъувлудан иборат бўлиши мумкин. Агар бундай вазнларда, учинчи рукн мафоийлун ёки мафъувлун бўлиб келса, тўртинчи рукн мафоийлун аслий рукнининг абтар тармоғи – фаъ ёки азалл тармоғи – фоъга, агар учинчи рукн мафоийлу ёки мафъувлу бўлиб келса, тўртинчи рукн мафоийлун аслий рукнининг ажабб тармоғи – фаал ёки аҳтам тармоғи – фаувлга тенг бўлади.

Ахрам шажараси вазнлари ахраб шажарасидан фарқли ўлароқ, чўзиқ ҳижолар кўплиги ҳисобига оғир оҳангга эга бўлгани учун шеъриятда у қадар кенг қўлланилмаган.

Темурийлар даврида яратилган рисолаларда рубоий вазнларига муносабатда ҳам ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос ёндашувини сезиш қийин

---

[39] Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 95-96.
[40] Шамс Қайс Розий. Юқоридаги асар. – Б. 96.
[41] Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 43 (форс тилида).
[42] Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий (жанрнинг поэтикаси ва тарихи). – Т.: Фан, 1981. – Б. 14.

эмас. Шайх Аҳмад Тарозий рубоий вазнларини шажара тарзида беради, лекин ушбу вазнлар билан боғлиқ мисолларга тўхталмайди. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий рубоий вазнларини алоҳида доира суратида келтирадилар. Рубоий вазнларини ҳазаж баҳри таркибида санаб, рубоий «дубайтий» ва «тарона» номи билан ҳам аталишини таъкидлайдилар[43]. Ҳар икки рисолада ахрам шажараси учун ҳам, ахраб шажараси учун ҳам 3 тадан рубоий келтирилган бўлиб, уларнинг ҳар бир мисраси алоҳида вазнга эга.

«Арузи Сайфий» рисоласида эса рубоий вазнлари алоҳида фаслда, асарнинг энг охирида берилган. Сайфий Бухорий мазкур вазнлар ажам шоирларининг ихтироси эканлигини таъкидлар экан, шундай ёзади: «Билгилки, рубоий вазнлари, уларни *ду байти* ва *тарона* деб ҳам атайдилар, ҳазаж баҳридан келиб чиқади. Уларни Ажам шоирлари ихтиро қилганлар. 24 навъдан иборат. Ушбу 24 вазн қуйидаги 10 калимадан келиб чиқади: 1) мафоийлун; 2) мафъувлу; 3) мафоилун; 4) мафоийлу; 5) фаувл; 6) фаал; 7) фоъ; 8) фаъ; 9) мафъувлун; 10) фоилун»[44].

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг рубоий вазнларига муносабати яна ўзгачалиги билан фарқланади. Муаллиф рубоий вазнларини арузга доир қисмда эмас, балки бадиий санъатларнинг лафзий гуруҳига доир бешинчи фаслида келтиради. Унга кўра, рубоий вазнлари *мушажжар* (шеърни дарахт шаклида бериш) санъатининг латиф намуналаридандир: «Латиф ва фойдалиғ мушажжарлар жумласидин икки мушажжар бордурким, Хуросон пешволаридин бири бўлмиш Хожа Ҳасан-и Қаттон ҳазаж баҳри тармоқларидин бўлмиш рубоий вазнлари учун ижод қилған ва бирин шажара-и ахрам, иккинчисин шажара-йи ахраб деб атаған икки шажараға Шамс-и Қайс татбиқ қилиптур»[45].

Бобурнинг «Аруз рисоласи»да ҳам рубоий вазнлари ажам шоирларининг ихтироси экани айтилиб, ушбу вазнларнинг ҳазаж баҳри зиҳофларидан пайдо қилиниши таъкидланади. Бобур рубоий вазнларининг ўзигача берилишига доир мулоҳазаларини баён қилар экан, аввалги арузшунослар рубоий вазнларни доира шаклида келтиришларига манфий муносабат билдиради: «Мутааххирин бу авзон забти учун доира расм қилибтурлар, махфий қолмағайким, доира бу авзоннинг забти учун кўб номулойим ва бемуносибтур»[46]. Дарҳақиқат, Жомий ва Навоийнинг рисоласида келтирилганидек, рубоий вазнлари доира шаклида берилганда, бир қанча ноқулайликлар кўзга ташланади. Биринчидан, рубоий вазнлари жами 24 та бўлгани учун уларни бир доира таркибида бериш анча мушкул ва чалкашликларга сабаб бўлади. Иккинчидан, доира таркибида фақат рукнларнинг афойилинигина бериш мумкин, уларнинг вазн таркибидаги номи (фуруъ)ларини келтириш имконсиз. Учинчидан, рубоий вазнларининг ҳар бирига мос келувчи мисраларни бериш имконияти ҳам чекланган бўлиб,

[43] Абдураҳмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 37.
[44] Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 45 (форс тилида).
[45] Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 119.
[46] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 55.

буларсиз рубоий вазнлари ва рубоий муносабатини кузатиш мумкин бўлмай қолади.

Умуман, рубоий вазнлари темурийлар даври арузшунослигида ўзига хос ёндашув маҳсули бўлиб, уларнинг рисолаларда уч хил: 1) ҳазаж баҳри таркибида; 2) баҳрларга боғлиқ бўлмаган ҳолда рисоланинг сўнгида; 3) бадиий санъатлар таркибида келтирилиши бу давр арузшуносларининг рубоий вазнларига муносабати бир-бирларидан фарқли бўлганини кўрсатади.

ХУЛОСА

Темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда арузшуносликда ягона асосга таянган ҳолда икки миллий арузшунослик назариялари: форс-тожик арузи назарияси ҳамда ўзбек (туркий) арузи назарияси яратилди ва ривожланди. Бу даврда аруз илми назарий жиҳатдан ёритилган олтита тугал рисола вужудга келди. Ҳар бир рисола муаллифи арузшунослик ривожига муайян тарзда ўз ҳиссаларини қўшди. Агар Шайх Аҳмад Тарозий туркий арузшуносликни янги баҳрлар билан бойитган ва баҳрлар ясалишида янги тамойилни бошлаб берган бўлса, Алишер Навоий туркий арузга янги доирани олиб кириб, унинг имкониятларини кенгайтирди; аруз назариясини амалиётга боғлаб, «Мезон ул-авзон»да асосан туркий байтларни, кўп ҳолларда ўз ғазаллари матлаъсини мисол қилиб келтирди. Абдураҳмон Жомий услубан мухтасар йўсинда яратилган рисоласида форсий аруз масалаларини алоҳида талқин қилди, араб арузига хос баҳр ва доиралардан воз кечди. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг рисоласи махсус аруз илмига бағишланмаган бўлса-да, кичик муқаддиманинг ўзидаёқ жузв, рукн, зиҳоф, баҳр ва доираларга муносабат муаллифнинг аруз илмида ўз ўрнини қолдириши учун асос бўлди. «Арузи Сайфий»да аруз унсурларининг батафсил ва тадрижийлик асосидаги изоҳи рисоланинг оммалашуви ва ўтган асргача ундан амалий қўлланма сифатида фойдаланиш учун замин ҳозирлади. Бобурнинг «Аруз рисоласи» орқали темурийлар даври арузшунослиги ўз тадрижий такомилига етди: туркий аруз назарияси янги зиҳофлар, вазнлар ва янги доира билан бойиди. Бобурнинг рисоласи ушбу ритмик унсурларнинг миқдори бўйича ҳам давр арузшунослигида етакчи ўринда туради.

Ушбу давр арузшунослигининг арузга доир рисолалар мисолидаги қиёсий таҳлили натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Темурийлар даври арузшунослиги ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган назарий ҳодиса эмас, балки унинг шаклланиши учун араб ва форс-тожик тилидаги манбалар асос бўлган. Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос», Абу Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг «Арузи Андалусий», шунингдек, форс-тожик арузшунослари: Шамс Қайс Розийнинг «Ал-мўъжам», Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» асарлари ушбу давр арузшунослиги учун назарий асос вазифасини ўтаган. Туркий арузшунослар мазкур манбалардан ижодий фойдалангани ҳолда аруз назариясини ривожлантирдилар: рисолаларда янги зиҳофлар, баҳрлар, вазнлар ва доиралар вужудга келди.

2. Темурийлар даври арузшунослигида аруз илми ритмик унсурлар: жузв, рукн, зиҳоф, баҳр, вазн ва доиралар сатҳида акс эттирилди. Рисолалар муаллифлари ушбу унсурларга ўз нуқтаи назарлари асосида ижодий ёндашдилар. Бунда рисолаларнинг яратилиш хусусиятлари, услуби, мўлжалланган ўқувчилар аудиторияси ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

3. Бу давр арузшунослигида арузнинг назарий масалалари жузвлар тавсифидан бошланди. Шайх Аҳмад Тарозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийнинг рисолаларида жузвлар сони умумий тарзда олтита деб келтирилди, бу олимлар *фосила* билан боғлиқ ихтилофли масалаларга тўхталмадилар. Атоуллоҳ Ҳусайний ва Сайфий Бухорий тўғридан-тўғри бўлмаса-да, лекин билвосита фосиланинг аруз илми учун аҳамиятсиз эканлигига урғу қаратдилар. Бобур анъанавий жузвларга қўшимча тарзда сабабнинг учинчи турига *сабаби мутавасситни,* ватадга *ватади касрат*ни ҳам киритиш мумкинлигини таъкидлади, лекин фосилани амалий жиҳатдан жузв сифатида эътиборга молик эмас, деб ҳисоблади. Асарнинг услубий йўналишидан келиб чиқиб, «Арузи Сайфий»да жузвларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтилди.

4. Темурийлар даври арузшунослигида жами 45 та зиҳоф изоҳланган бўлиб, улардан «Фунун ул-балоға»да 35 та, «Рисолаи аруз» ва «Мезон ул-авзон»да 32 та зиҳоф келтирилган. Ушбу олимлар зиҳофлар номини умумийликда берадилар. Бобур эса «Аруз рисоласи»да 44 та зиҳофни муфрад ва мураккабга ажратиб талқин қилади. «Бадойиъ ус-санойиъ»да аввал араб арузига хос бўлган (28 зиҳоф), сўнгра ажам арузига хос бўлган (11 зиҳоф), жами 39 та зиҳоф таҳлил қилинган. «Арузи Сайфий» рисоласида зиҳофларга махсус фасл бағишланмаса-да, баҳрлар таҳлили билан боғлиқ ўринларда 18 та зиҳофга тўхталиб ўтилган.

5. Агар Халил ибн Аҳмад яратган аруз тизимида 15 та баҳр мавжуд бўлса, кейинчалик Абулҳасан Ахфаш Балхий ушбу баҳрлар қаторига яна бир баҳр (*мутадорик*)ни қўшиб, араб баҳрлари сонини 16 тага етказди. Форс арузшунослари Халил ибн Аҳмад таълимотини мукаммаллаштириб, баҳрлар сонини кўпайтирдилар. Баҳром Сарахсий, Бузургмеҳр Қосимийлар арузнинг янги баҳрларини кашф этдилар. Бизгача етиб келган арузга доир илк форсий асар «Ал-мўъжам»да мавжуд 16 та баҳрга яна учта баҳр (*ғариб, қариб, мушокил*) қўшилиб, 19 та баҳр таҳлилга тортилди. Муаллиф ўз асарида форсий арузшунослар кашф қилган 21 мустаҳдас (янги) баҳрлар номини ҳам келтириб ўтди. Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» асарида эса 18 баҳр изоҳланган бўлиб, унда аввалги рисолада тилга олинмаган *мақлуби тавил* баҳри махсус таҳлил этилди, *мушокил* ва *ғариб* баҳрлари эса тушириб қолдирилди.

6. Темурийлар даври арузшунослигида жами 41 та баҳр назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шулардан 40 таси Шайх Аҳмад Тарозийнинг рисоласида келтирилади, улар орасида 20 та баҳр арузшуносликка доир бошқа форсий ва арабий манбаларда учрамайди. Бу ҳолат ушбу баҳрларнинг мумтоз арузшунослик учун ҳам янги экани ва уларнинг аксариятини муаллифнинг ўзи кашф қилгани билан боғлиқ фаразни илгари суришга асос

бўлади. Абдураҳмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий ва Сайфий Бухорийларнинг рисолаларида баҳрларнинг умумий миқдори 19 та деб кўрсатилади, лекин улар орасида Абдураҳмон Жомий масалага бир оз ўзгачароқ ёндашиб, «Рисолаи аруз»да фақат 14 баҳрни мисоллар билан изоҳлайди, араб арузига хос бўлган баҳрларга кенг тўхталиб ўтирмайди. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да эса 19 баҳрга қўшимча равишда яна икки баҳр (*ариз* ва *амиқ*) махсус таҳлил қилинган. Ушбу рисолалардан фақат «Арузи Сайфий»да баҳрларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтиладики, бу бевосита рисоланинг қўлланма характерига эга эканлиги билан изоҳланади.

7. Шайх Аҳмад Тарозий арузшуносликка баҳрларни жуфтлаштириш (ухти) асосида ҳосил қилиш тамойилини олиб кирган ислоҳотчи олимдир. Бу тамойил мухталиф ул-аркон гуруҳига кирувчи баҳрлар учун аҳамиятли бўлиб, унга кўра, аруз илмида муайян баҳрнинг ҳосил қилиниши учун унгача мавжуд бўлган баҳр асос вазифасини ўташи керак: янги баҳр рукнлари ўзидан аввалги баҳр рукнларининг акси (тескари ҳолдаги такрори)дан вужудга келиши зарур, агар бу шарт адо этилмаса, у баҳр сифатида тан олинмайди.

8. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» асарида 366 та, Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида 160 та, Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз» асарида 157 та, «Арузи Сайфий»да эса 93 та вазн таҳлил қилинган бўлса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Аруз рисоласи»да 21 баҳр доирасида 537 вазн келтирилган. «Арузи Сайфий»да вазнлар миқдорининг камлигига сабаб сифатида муаллифнинг масалага амалий жиҳатдан ёндашгани, яъни асосан шеъриятда мустаъмал бўлган баҳрларгагина тўхталиб ўтганини кўрсатиш мумкин.

9. Темурийлар даври арузшунослигида аруз доираларига нисбатан ижодий муносабат кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий доираларни аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаб, ўз рисоласида уларни акс эттирмайди. Абдураҳмон Жомий доиралар тавсифида улуғ салафи Шамс Қайс Розий йўлидан бориб, араб арузи учун хос бўлган доиралардан воз кечади ва фақат форс-тожик шеъриятига хос баҳрлардан тузилган 4 та доирани келтиради. Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадойиъ ус-санойиъ»да Шамс Қайс Розий рисоласидаги тўрт доирани мисоллари билан айнан келтиришдан ташқари, яна бешта доирага тўхталиб ўтади. Унинг доиралари таркиб жиҳатдан Насируддин Тусий доираларига яқин туради. Сайфий Бухорийнинг «Арузи Сайфий» асарида эса бешта доира таҳлилга тортилган бўлиб, мавжуд анъанадан фарқли равишда, доиралар баҳрлар изоҳидан сўнг келтирилган. Мазкур доираларнинг барчаси мусаддас рукнли бўлиб, фақат *доираи муъталифа* мусамман рукнли вазнлардан тузилган.

10. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида 7 та доира келтирилган бўлиб, *доираи мужтамиа* бевосита олимнинг ўз ихтиросидир. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да таҳлил қилинган 9 та доирадан *доираи мужталибаи мухтариъа* Бобурнинг ўзи томонидан кашф қилинган доира ҳисобланади. Бобур доираларнинг тартибини беришда баҳрлар таснифини асос қилиб олади. Шу маънода «Аруз рисоласи»да келтирилган тўққиз

доирадан бештаси муттафиқ ул-аркон, қолган тўрттаси эса мухталиф ул-аркон баҳрлардан таркиб топган.

11. Темурийлар даврида яратилган рисолаларда рубоий вазнларига муносабатда ҳам ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос ёндашуви кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул-балоға»да рубоий вазнларини шажара тарзида акс эттиради, лекин ушбу вазнлар билан боғлиқ мисолларни келтирмайди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва Бобурнинг рисолаларида рубоий вазнлари *ҳазаж* баҳри таркибида таҳлил қилинган бўлиб, ҳар бир шажарага мисол тариқасида учтадан, жами 6 та рубоий келтирилган. «Арузи Сайфий» рисоласида эса рубоий вазнлари алоҳида фаслда, асарнинг энг охирида илова тарзида берилади. Сайфий уларнинг ажам шоирлари ихтироси эканлигини таъкидлайди ва *ҳазаж* баҳридан ташқарида ўрганишни маъқул кўради. Темурийлар давридаги бошқа рисолалардан фарқли равишда «Арузи Сайфий»да рубоийни вужудга келтирувчи рукнлар ва уларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ маълумотлар ҳам келтириладики, бу ҳол асарнинг ўқув қўлланмаси сифатида яратилгани натижасидир. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарида эса масалага янада ўзгачароқ ёндашилиб, рубоий вазнлари асарнинг бадиий санъатлар қисмида – мушажжар санъатини изоҳлаш билан боғлиқ ўринда келтирилган.

12. Аруз тизими урғу билан боғлиқ шеърий ўлчов бўлиб, унда сўз урғуси эмас, балки рукн урғуси етакчилик қилади ва бундай урғу ритм яратишга хизмат қилгани учун ритмик (просодик) урғу деб аталади. Муталаввун ҳодисасининг темурийлар давридаги арузга доир манбаларда қайд этилиши ритмик урғунинг арузшунослик тарихида муайян ўринга эга эканини ва мумтоз арузшуносларнинг арузни урғу билан боғлиқ ҳолда талқин қилганини кўрсатади. Бу эса аруз тизимининг квантитатив шеър тузилиши бўлиш билан бирга квалитативлик хусусиятларига ҳам эга эканини тасдиқлайди.

Хулоса қилиб айтганда, арузшунослик темурийлар даврида илмнинг алоҳида йўналиши сифатида ривожланди. Арузга доир илмий рисолалар, мадрасалар учун ўқув қўлланмалари яратилди. Бу соҳага илмий-назарий ва илмий-амалий ёндашув мезонлари ишлаб чиқилди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Сайфий Бухорийнинг «Арузи Сайфий», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарлари арузшунослик тараққиётида янги босқични бошлаб берди.

ONE-TIME SCIENTIFIC COUNCIL BASED ON THE SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES DSc.27.06.2017.Fil.19.01 AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE

YUSUPOVA DILNOVOZ RAKHMONOVNA

COMPARATIVE ANALYSIS OF TREATISES ON ARUZ DURING THE TEMURIDS' PERIOD

10.00.06 – Comparative literature studies, comparative linguistics and translation studies

ABSTRACT
OF THE DOCTORAL THESIS (DSc) ON PHILOLOGICAL SCIENCES

Tashkent - 2019

The theme of doctoral (DSc) thesis was registered by the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under № B2019.3.DSc/Fil108

The doctoral thesis was written at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The abstract of the thesis in three languages (Uzbek, English, Russian (summary)) is logged on the web-sites of the Scientific Council (www. navoiy-uni.uz.) and the information-educational portal «ZiyoNet» (www.ziyonet.uz).

Scientific advisor:	**Tuychieva Gulkhumor Ummatalievna** Doctor of Philological sciences
Official opponents:	**Boltaboev Hamidulla Ubaydullaevich** Doctor of Philological sciences, professor
	Tukhliev Bokijon Doctor of Philological sciences, professor
	Shodmonov Nafas Namozovich Doctor of Philological sciences, professor
Leading organization:	**State Literature Museum named after Alisher Navoi of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan**

The defense of the dissertation will be held on _____ «___» 2019, at ___at the meeting of the Scientific Council DSc.27.06.2017.Fil.19.01 at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Tel: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz) (0-371) 2811022; e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz.)

The doctoral dissertation is available in the Information Resource Center of Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi registered under №._____ (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Tel: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz)

The abstract of the dissertation was distributed on _____ «___», 2019.

(Posting registry № ___ as of _____ «___», 2019)

Sh.S.Sirojiddinov
Chairman of the One-time Scientific Council based on the Sientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

K.U.Pardaev
Scientific Secretary of the One-time Scientific Council based on the Scientific Council awarding scientific degrees, Candidate of Philological Sciences

N.A.Jabbarov
Chairman of the One-time Scientific Seminar based on the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (the abstract of the (DSc) dissertation)

Topicality and necessity of the research theme. In the world poetry studies researching the poetic devices of literature on the basis of historical, comparative, mutual interaction and counteraction, objectivity, syncretism principles have been developing, and assessing the history of poetry studies as a developing process in logical scientific succession belongs to the number of actual problems. In this sense, defining the characteristic aspects of aruz studies as a structural part of poetry studies, reasoning the quantitative and qualitative features of aruz system, studying the rhythmic features of aruz from mutually comparative aspects have become important themes to be studied in aruz science of the world.

Regardless of the fact that researching the poetry studies and poetic structure began historically in ancient times, according to its methodics and range of themes it is considered a new direction. Without doubt, the existence of poetry has been an affective device relating to the development of civilization. However, we can's say that all issues on measures of Eastern peoples' national literature, in particular, on Uzbek aruz and aruz studies have not been solved till the end. In particular, in the process of national awareness, on our territory, in the hot habitation of developed civilization, especially, during the Temurids' period researching the specifics of aruz science is a demand of time.

In Uzbekistan, while determining the leading factors of country's strategic development, «according to this strategy along with all spheres and branches, we have put before us as a concrete goal to develop culture, literature, mass media to a new stage. … First of all, it envisages the goal of goodness to deeply study masterpiece heritages of our people developed by their creative power, wake up an overall impression about the life and scientific-creative activity of great personalities and thinkers brought up in our country, educate and grow the youth in the spirit of humanistic ideas, national pride and dignity»[1]. Accordingly, realizing the comparative analysis of treatises on aruz studies during the period of the Temurids is one of the urgent issues of Uzbek poetry and prose literature studies.

In our country as a scientific-theoretic teaching, in particular, during the Temurids' period it reached its highest peak. The works of such creators as Sheikh Akhmad Tarozi, Abdurakhman Jami, Saifi Bukhari, Alisher Navoi, Ataulloh Khusaini, Zakhiriddin Muhammad Babur are of special importance due to deep and detailed narration of theoretical bases of aruz. Though about these works some articles and researches have been created in Uzbek literature studies in the last years, their mutually comparative analysis has not been specially studied fundamentally and on the surface of rhythmic devices of aruz sphere. Therefore, researching the aruz treatises of the Temurids' period still remains as an urgent issue of today.

[1] The speech of the President of the Republic of Uzbekistan in the meeting with representatives of creative intelligentsia of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev: «Development of literature and art, culture is a strong foundation for raising the spiritual world of our people» // http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017.

This dissertation will definitely serve on a certain level, to realize the tasks set in the Decrees and Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan number PF-4797 of May 13, 2016 «On establishing Tashkent state university of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi»; «On Strategy of Actions on further development of the Republic of Uzbekistan» of February 7, 2017, PF-4947; «On measures to further develop the system of Higher education» of April 20, 2017, PQ-2909; «On measures to further improve the storage, research and propagate ancient written manuscripts», of May 24, 2017, PQ- 2995; The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan «On measures of radically raising the status and capacity of the Uzbek language as a state language».

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. This research was carried out in accordance with the priorities of the development of science and technology in the Republic of Uzbekistan I. «The formation and implementation of the system of innovative ideas into the socio-economic, legal, economic, spiritual-educational development of information, a civil society and the democratic state».

Comments on foreign scientific researches on the theme of the dissertation[2]. Researches on studying the development of culture, art, science and literature during the Temurids' period, as well as learning poetic structure and aruz studies are being carried out in a number of leading scientific research centers of the world, including: Oxford University, Cambridge University (Great Britain); the Roshan Institute for Persian Studies at the University of Maryland; Center of Near Eastern Languages and Civilizations, University of Chicago; Near Eastern Languages and Cultures Department, Ohio State University (USA); دانشگاه تهران, فردوسی مشهد دانشگاه (Iran); İstanbul University, Ankara University, Gazi University (Turkey); Balkh State University (Afghanistan), Aligarh Muslim University, Delhi University (India); Azerbaijan National Academy of Sciences, Literature institute named after Nizami, Oriental institute named after Z.Bunyadov (Azerbaijani); Oriental studies institute, Oriental faculty of Sanct-Peterburg State University, Institute of oriental manuscripts in Sanct Peterburg (Russia); Institute of Oriental studies of AC of Ukraine named after A.Krimsk (Ukraine); Tajikistan National University, Institute of language, literature, oriental and ancestral manuscripts named after Rudaki (Tajikistan); Institute of Uzbek language, literature and folklore, National University of Uzbekistan, Tashkent State Oriental Institute, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Samarkand State University, Uzbekistan International Islam Academy (Uzbekistan).

[2]Comments of foreign scientific researches on the dissertation theme: https://arts.unimelb.edu.au/nceis ; https://www.westernsydney.edu.au; https://sllc.umd.edu/persian/about; http://nelc.uchicago.edu; https://nelc.osu.edu; http://ut.ac.ir ; http://www.um.ac.ir ; https://www.amu.ac.in ; http://www.du.ac.in/du ; http://www.istanbul.edu.tr/tr ; https://www.ankara.edu.tr ; http://gazi.edu.tr ; https://www.orientalstudies.az/ru ; http://literature.az/?lang=aze ; http://www.kaznu.kz/ru ; www.iaas.msu.ru ; https://www.ivran.ru ; https://spbu.ru; www.orient.spbu.ru/ru ; http://www.orientalstudies.ru ; http://oriental-studies.org.ua/uk/home ; http://zoa.dmt.tj; http://iza.tj/ru/institut-yazyka-literatury-vostokovedeniya-i-pismennogo-naslediya-im-rudaki ; http://tashgiv.uz/ru/; http://navoiy-uni.uz/uz-k; http://www.samdu.uz and are realized on the basis of other sources.

In ancient and modern poetry studies of the world, researches on poetic systems, principles of their formation and development, the role of rhythmic divisions, poems' architectonics, poetic linguistics, lines and couplets are being carried out on the following priority directions: aruz system and its development in the poetry of the Islam period and its evolutionary development, specifics of poetic structures in national, in particular, in Uzbek, Turkic, Azerbaijan, Persian-Tajik, Afghan, Tatar and Arabic poetry, evolution and geneses of poetic structures (Oxford university, the Roshan Institute for Persian Studies at the University of Maryland, دانشگاه تهران, İstanbul University, Gazi University, Azerbaijan National Academy of Sciences, Literature institute named after Nizami; Institute of language, literature, oriental and ancestral manuscripts named after Rudaki, Institute of Uzbek language, literature and folklore, Tashkent State Oriental Institute, Tashkent State University of Uzbek language and Literature, Uzbekistan International Islam Academy).

Research of poetic systems with the help of new approaches and technical possibilities in world poetry-studies, presently, a number of researches are being carried out: ancient and modern poetic systems and comparing theoretically and practically their internal structure, defining and qualifying ancient forms of poetic systems; researching the balance of such poetic devices in poetic systems, in particular, in the aruz system meter, rhyme, rhythm, couplet, stress, reiteration and literary devices; determining specific features of new approaches, views and theories in poetry studies; developing manuscripts fund on aruz theories; using innovation facilities in studying the aruz system, in particular, developing modern techniques and methods on computer technologies based on research of aruz.

Problem development status. The history of aruz system principle of its development problems, development of aruz studies has attracted the attention of researchers in each historical period. In particular, in the theory of aruz the scholars have not still arrived at a final solution of the question how the Arabic aruz became a leading poetic system in the national classic poetry. And this requires studying aruz and aruz studies in historical-comparative direction.

In the middle ages, in particular, in the XII-XV centuries certain scientific researchers were carried out in the world and kin peoples' literature on researching the works created in Arabic, Persian, Tajik and Uzbek poetry studies including manuscripts and treatises of works belonging to the middle ages, in studying poetic systems of ancient period and middle ages, determining scientific heritage of scholars the approaches and views, determining the development of an image system of the classic literature, its literary devices and poetic systems.

Such scholars as H.Blochmann (Germany), D.Weese (USA), M.Simidchieva (Canada), I.U.Krachkovskiy, A.B.Kudelin, D.V. Frolov, I.V.Stebleva, N.U.Chalisova (Russia), R. Musulmonkulov, U.Toirov (Tajikistan), Sh.S.Kalieva (Kazakhstan), B. Tukhliev, G.U.Tuychieva (Uzbekistan) in their researches put forward such issues as metric specifics of Arabic, Persian and Turkic aruzes and poetics of the Temurids' period covered in treatises devoted to the literature

sciences widely developed in the middle ages, in particular, sciences of aruz, rhyme, badia, sciences of balagah, and expressed their views about them[3].

On the world scale such scholars as L.R. Elwel Sutton, J.S. Meisami (Great Britain), B.Y. Shidfar, I.M.Filshtinskiy, M.N.Osmanov (Russia), J.Landau (France), A.Jaafar (Azerbaijan), B. Sirus, S.Saydali, A. Sattarzoda, S. Solihov, T. Mardoniy, A.Najibuloh (Tajikistan), Kh. Kurbatov, Kh. Usmonov, M.Bakirov (Tataristan), Z.A.Akhmedov, A.Tilavaldi (Kazakhstan), K.Risaliev (Kyrgyzstan), A.Bekmuradov (Turkmenistan) put forward on the agenda and studied such issues as historical and modern development tendencies of Arabic, Persian, Tajik, Azerbaijan, Tatar, Kazak, Kyrgyz, Old Turkic and Turkman poetic structures including image system, literary devices and metric schemes of the classic literature, internal structure and rhythmic divisions of aruz meters[4].

---

[3]Blochmann H. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. Calcutta, 1872; DeWeese D. The Predecessors of Nava'i in the «Funun al-balagah» of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century // Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29; Simidchieva M. Imitation and Innovatsion in Timueid Poetics: Kashifi's Badayi al-afkar and Predecessors, al-Mu'jam and Hada'iq al-sihr // Iraninan Studies, volume 36, number 4, 2003; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке / Изб. Соч., – М. – Л.: Академия наук, Т. II. 1956; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983; Фролов Д.В. Арабская филология. – М.: Языки славянской культуры, 2006; Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991; Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964; Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993; Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии» // Ватват. Сады волшебства. – М.: Наука. 1985; Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи ачам. – Душанбе: Маориф, 1991; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997; Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Т.: ТашГИВ, 2002; Тухлиев Б.Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. – Т., 2004; Рустамий С. Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2018; Туйчиева Г.У. Аруз в контексте газелей Амир Хосрова Дехлеви. – Т.: ТашГИВ, 2005; Тўйчиева Г.У. Ислом даври шеъриятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2019.

[4]Elwell-Sutton L.R. Persian Metrics. – Cambridge, 1976; Meisami J.S. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry. – London, 2003; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – Москва: Гл.ред.вост.лит., 1978. – С. 254; Османов М-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Landau J. De rythme & de raison. Paris: Presses Sorbonee nouvelle, 2013; Чәфәр Ә. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бакы: Елм, 1977; Сирус Б. Арузи тоҷики. – Душанбе: Нашриёти давлатии Точикистон, 1963; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв). – Душанбе: Адиб, 2002; Солиҳов С. Аруз ва омузиши он. – Душанбе, 2005; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. …докт. филол. наук. – Душанбе, 2006; Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Душанбе, 2016; Курбатов Х.Р. Метрика «аруз» в татарском стихосложении // Советская тюркология. – № 6, 1973; Усманов Х.У. Древние истоки тюркского стиха. – Казань, 1984; Усманов Х.У. Тюркский стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987; Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автореф. дисс. ....канд филол.наук. – Казань, 1972; Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1999; Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964; Тилавалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы, 2002; Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965; Бекмурадов А. Основные тенденции развития стихосложения в туркменской советской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ашхабад. 1980.

In addition, in Russian and European literature studies a number of issues connected with verse studies, in particular, poetic form, poetic speech, rhythm, meter, rhyme have been researched in historical-comparative direction[5].

In studying aruz system the Uzbek aruz studies has its scientific traditions too. Such scholars as A.Sa'di, A.Fitrat, I.Sultonov, S.Mirzaev, Sh.Shomukhamedov, A.Rustamov, E.Talabov, U.Tuychiev, S.Hasanov, A.Hojiahmedov, A.Hayitmetov, M. Ziyovuddinova, H.Boltaboev, A.Azamov, M.Olimov, N.Shodmonov, D.Zokhidova have analyzed Arabic, Persian, Tajik and Uzbek aruzes[6].

But in determining historical evolution of the science of aruz-studies the development of arus studies during the Temurids' period has not been studied fundamentally as a whole complete state and in the treatises belonging to that period the arus issues on the surface of rhythmic units were not comparatively researched which shows that this dissertation differs from the previous scientific recearches.

Relevance of the dissertation research with the plans of the scientific-research works of the higher education. The dissertation has been written within the scope of the prospective plan of the department of «History of Uzbek literature and folklore» of Tashkent State University of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi, Priority scientific direction «Actual problems of researching the history of Uzbek literature and folklore» and publishing a multi-volumed manuscript (7 volumes) «History of Uzbek literature» OT-F1-030 (2017-2020), «A history of Navoi studies» (2018-2020).

---

[5] Пруцков Н. Историко-сравнительный анализ произведений художественной литературы. – Л.: Наука, 1974; Жирмунский В. Введение в метрику. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975; Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979; Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. – М.: Прогресс, 1979; Веселовский А. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989; Аминева В. Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. – Казань, 2014.

[6] Саъдий А. Амалий ва назарий адабиёт дарслари. – Т., 1925; Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1985; Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997; Султонов И. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и ва унинг критик тексти. Номз. ... дисс. – Т., 1947; Мирзаев С. Навоий арузи. Номз. ... дисс. – Т., 1948; Шомуҳамедов Ш.М. Форс-тожик арузи. – Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: Фан, 1972; Талабов Э. Араб арузи. – Т.: ТошДУ, 1977; Талабов Э. Араб шеъриятида аруз тизими. Филол.фан.докт. ... дисс. автореф. – Т., 2004; Олмосли Э.Т. Аруз. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2017; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985; Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973. – Б. 42; Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи». Филол.фан.номз. ... дисс. – Т., 1972; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981; Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. – Т.: 1982; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998; Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006; Ҳайитметов А. Туркий тилда адабиётдан илк назарий қўлланма / Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға.– Т.: Хазина, 1996; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ул-улум» Абу Абдаллаха ал-Хорезми. Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Т., 1990; Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асарида поэтика. – Т.: ТошДШИ, 2001; Болтабоев Ҳ. «Рисолаи аруз» ва аруз ҳақида / Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2004; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006; Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006; Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002; Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012; Зоҳидова Д. Аруз сабоқлари. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2016.

The aim of the research work is to realize the comparative analyses of aruz studies of the Temurids' period and their theoretical, practical and rhythmic aspects with all their specifics.

The tasks of the research work are as follows:

to realize comparative analyses of aruz treatises on the basis of assessing development factors of aruz studies of Temurids' period as stages of evolutionary formation of Uzbek (Turkic) and Persian-Tajik aruz theories;

to compratively study Arabic and Percian sources which served as basis for these treatises of this epoc.

to develop comparative-historical characteristics of the theories of juzv, asliy rukn and zihofs in Uzbek (Turkic) and Persian aruz studies on the basis of aruz treatises;

to determine comparative specifics of theoretical views and approaches on direct and indirect connections with the origin of zihofs and original rukns;

to reveal the oriental and national, traditional and creative factors in aruz science of the Temurids' period on the basis of determining the specific and general aspects of the theory of bahr and doira (circle) in Uzbek (Turkic) and Persian aruz studies;

to carry out comparative analyses of views on specifics and peculiarities of the meter of rubai genre in aruz studies of Temurids' period.

The object of the research work involves the works created during the Temurids' period such as: «Funun ul-balagha» by Sheikh Akhmad, «Badoe' us-sanoe'» by Atoulloh Khusaini, «Risola-i aruz» by Abdurakhman Jami, «Aruzi Saifi» by Saifi Bukhari, «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi, «Aruz risolasi» by Zakhiriddin Muhammad Babur. In addition, in case of necessity Arabic and Persian-Tajik treatises on aruz created before XV century were also used for comparison.

The subject of the research work is composed of comparative analyses of treatises and rhythmic devices on aruz during the Temurids' period.

Methods of the research. In the process of research descriptive, comparative-historical, systemic and statistic methods were applied.

Scientific novelty of the research work are as follows:

in aruz studies of Temurids' period, particularly, in the evolutionary development of Uzbek and Persian aruz theories the role and specific aspects of such works by Sheikh Akhmad, Alisher Navoi, Zakhiriddin Muhammad Babur, Abdurakhman Jami, Ataulloh Khusaini, Saifi Bukhari were assessed, analyzed and the comparative analysis of these treatises on the surface of juzv, rukn, zihof, bahr, vazn and doira were carried out;

problems regarding the classification of bahrs Makhmud Zamakhshari, the theory of zihofs Abu Jaysh Andalusi, interpretation of juzv and doiras Shams Qays Razi and Nasiriddin Tusi served as theoretical basis for this aruz studies were scientifically reasoned;

in aruz studies of the Temurids' period the difference of zihof, bahr an doiras numbers, directions, characters of treatises and authors' goals as well as connections of Turkic and Persian aruzes with language laws and rules were grounded;

comparative classification of views on meter specifics of rubai genre and metric peculiarities have been developed;

in the treatises of that period on the basis of analyzing the *mutalavvun* event (device) which arose as an art, it was proved that aruz vazn as a poetic structure had both quantitative and qualitative features in the poetic system.

Practical results of the research work are as follows:

theoretical basis of treatises created in the Temurids' period were defined and systematized;

the development of the systems and theories of Uzbek and Persian aruz were researched in comparative-historical aspects;

it was proved that Uzbek and Persian aruz studies had the unique roots in the Temurids' period, existed in a whole complete state, and were the products of the same cultural-literary environment;

the role of treatises created in the Temurids' period on Uzbek and Persian aruz theory in the development of Oriental classic poetry was determined.

Authenticity of the research results. It was proved that fundamental scientific-theoretical views of our country and foreign countries on oriental classic poetry specifically on the history of aruz science and its contemporary development were studied, the research included original literary manuscripts, in particular, manuscript «Funun ul-balagha», kept in the Badlion library in Great Britain under inventory number №-127, manuscript «Risola-i aruz», kept in manuscripts fund of Oriental Institute of the Academy of Sciences of Uzbekistan named after Abu Raykhon Beruniy with inventory number 4326 which were used, research conclusions and recommendations were implemented.

Scientific and practical value of the research results. It was reasoned that the scientific value of research results on Uzbek and Oriental classic poetry, in particular, the views on the aruz theory, theoretical conclusions and recommendations on scientific and translated sources introduced in the research could be used as scientific-theoretical sources for improving scientific research works in the sphere, in further speeding up the direction of aruz studies, and creating research works and monographs on the theme, and in researching literary relations and issues of literary mutual influences.

It was reasoned that practical value of the research results may be explained that theoretical conclusions and recommendations of the dissertation can be used in creating textbooks and training manuals on the history of Uzbek literature, basics of classic poetry, rules of aruz meter (vazn) and innovational textbooks, in improving the content of lectures, seminars and workshops, in developing voluntary classes and special courses, in improving the history of Uzbek and Persian classic literature and world literature.

Implementation of the research results. On the basis of theoretical and practical conclusions, recommendations and developments:

the systematized information on manuscript sources regarding historical-literary information on development of Persian-Tajik aruz theory including manuscripts on aruz by Abdurakhman Jami and Saifi Bukhari was used in scientific enlightenment events organized in the frame work of Tajik and Uzbek literary relations in Tajik national-cultural centre of the Republic, in particular, on the themes: «Creative world of Abdurakhman Jami», «Literary relations of Uzbekistan and Tajikistan: yesterday, today and tomorrow» (Tajik national-culturel of the Republic, June 25, 2019, information number 1301). As a result, deepening of bilateral cultural, scientific, enlightening educational and literary relations were accomplished;

the created information was used to develop the classic poetry of Temurids' period-aruz science, the role of aruz theory in Persian and Uzbek literature to develop Arabic, Persian and Uzbek aruzes by Islam scholars of Uzbek land. The treatises created by scholars of Movarounnahr on aruz were used at Balkh state university of the Islamic Republic of Afghanistan on formation and improvement of necessary knowledge and skills of its students on specialty of Uzbek literature as well as on improving the educational content of Uzbek philology department (Balkh State University August 24, 2019 information number 2-229). As a result a number of classes were organized at Balkh State University on such courses as «A history of Uzbek literature», «Theory of literature», «Navo'i studies» and «Aruz» development of textbooks, training manuals and methodical instructions were expediently improved;

Scientific-theoretical views of Persian-Tajik and Uzbek (Turkic) scholars who contributed to the aruz studies of the Temurids' period on aruz system and aruz theory in their fundamental project number OF-F8-027 on the topic «The Importance of manuscript sources in propagating national spirituality and literary heritage» (2007-2011) was implemented systematically as well as the original source on Turkic poetry studies «Funun ul-balagha» was studied as a structural part of aruz issues of literature science, it was used to reason the information regarding the research work as a special manual on aruz theory in the works of Abdurakhman Jami, Alisher Navoi and Saifi Bukhari (Information number 89-03-2686 of the Ministry of higher and secondary special education of the Republic of Uzbekistan of July 4, 2019). As a result, it was proved that the treatises created in the Temurids' period have become an indivisible part of our national-spiritual and literary heritage. As well as it was revealed that these treatises are of specific importance in the history of our spirituality and literature.

The information on the analyses on comments and comparative analyses of such poetic devices as juzv, zihof, branch rukns, bahr, doira (circle), vazn (meter) covered in the structure of treatises on aruz of the Temurids' period was used on the fundamental project theme, number F1-02 «Fundamental research of literature studies history» (2012-2016) was used to analyse the information connected with

consideration of zihof and branch rukns, bahr and circles in such treatises as: «Funun ul-balagha», «Risola-i aruz», «Mezon ul-avzon», «Aruz risolasi» by Babur, «Badoe' us-sanoe'» (Information number 89-03-2686 of the Ministry of higher and secondary special education of the Republic of Uzbekistan of July 4,2019). As a result, on the basis of comparing poetic devices on aruz covered in treatises determining the specifics of literature studies of the Temurids' period was accomplished.

The materials of such works as «Funun ul-balagha» by Sheikh Akhmad Tarozi, «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi, «Aruz risolasi» by Zakhiriddin Muhammad Babur were used in the preparation of a series of TV scenes on the channel «Uzbekistan», of Uzbekistan National TV-radio company (of July 11, 2019, information number 02-13-1024). As a result, the quality of TV programs was improved, perceiving the role of our ancestors in the formation of national spirituality, their contribution to the civilization and culture of the world has increased.

Approbation of the research results. The results of the research have undergone approbation in 12 international and 12 Republican conferences.

Publication of the research results. On the dissertation theme there were published 51 works including 1 monograph, 2 training manuals, 1 scientific translation of aruz treatises of the middle ages, 47 scientific articles, out of which 10 articles were published in scientific publications recommended by the Supreme attestation commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on publication of main scientific results of doctorate dissertation; more than 11 articles were published in foreign journals and volumes.

The outline of the thesis. The dissertation consists of introduction, 4 main chapters including 9 sections, a conclusion, a list of used literature and appendixes; the total scope of the work is 249 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part of the thesis defines the topicality and necessity of the research theme, objectives, tasks, the object and subject of the research, it's consistency with priority directions of science and technology development, reasoning of the comments of foreign scientific-researches, scientific novelty, practical results, authenticity, theoretical and practical importance, its implementation into practice, approbation, published works and structure of the research were displayed.

The first chapter titled «**Scientific analysis and theoretical bases of aruz studies of the Temurids' period**» considers the treatises created during the Temurids' period, their theoretical bases and specific features were analyzed.

The first section of the first Chapter titled: «*Aruz-studies of the Temurids' period and its scientific analysis*» provides the definitions of researches on treatises of this period. As it is known, in the history of our country the Temurids' period is assessed as a renaissance, i.e. an awakening period. Today, the world community as a whole recognized that during the Temurids' period science, culture,

architecture, painting, art, music and poetry including trade and commerce had risen to the highest level.

In this very period in aruz studies based, on the one hand, on the same foundation there were created and developed two theories of aruz-studies, i.e. the theory of Persian-Tajik theory and Uzbek aruz theory. The fact that these two national aruz theories were created under one and the same environment and on the same cultural territory does not only prove but also serve as an important factor that they both strived to national coloring and to separate from one another which shows the conditions and influence of the specifics of the Temurids' period.

The aruz-studies of the Temurid's period evolves the system of theoretical views reflected during the period of the Temurids' generations. The list of these works includes «Funun ul-balagha» by Sheikh Akhmad, «Badoe' us-sanoe'» by Ataulloh Khusaini, «Risolai aruz» by Abdurakhman Jami, «Aruzi Saifi» by Saifi Bukhari, «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi, «Aruz risolasi» by Zakhiriddin Muhammad Babur.

It would not be exaggeration to say that studying the history of the aruz-studies of that period had started at those times. It is possible to say that the aruz-studies of the Temurids' period had already got their assessment in the opinions and works of Alisher Navoi when he had studied «Risola-i aruz» by Abdurakhman Jami from theoretical point of view and followed it, when Babur provided his definitions for the treatises of Ataulloh Khusaini and Saifi Bukhari, when Khondamir expressed his opinions in his works «Makorim ul-akhlok» and «Mezon ul-avzon».

In the XVIII century from the Baburids' generation Mirza Alibakht Azfari translated in prose and poetry the book «Aruz treatise» by Babur into Persian with the name «Aruzzoda» (The copy of the book copied in 1836 by scribe Makhmudali Saaid is kept in the library of oriental manuscripts of Madras state)[7].

In the XIX century Munis Khorazmi found the treatise «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi in the form of a book[8], later Zokirjon Furqat handcopied this book in the form of a tiny summary, and intended to publish «Narration of avzon rules of poetry science» in the form of a stone-pressing publication which shows that the interest in aruz studies has not decreased in later years too[9].

In the dissertation the scientific analysis of aruz-studies of the Temurids' period were realized in two directions: 1) studying aruz in our country; 2) studying the treatises of the period by kin and foreign scholars. To the first direction belong researches and articles by such Uzbek scholars as Abdurauf Fitrat, Izzat Sulton, S.Mirzaev, S.Hasanov, A.Hojiahmedov on the treatises of that period, to the second direction belong the researches, articles and analysis by Tajik scholars

[7] About it, see: Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 7.
[8] Султонов И. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и ва унинг критик тексти. Филол. фан.номз. ... дисс. – Т., 1947.
[9] See: Юсупова Д. Фурқатнинг «Илми шеър қоидаи авзонини баёни» дастхати // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2010. – № 4. – Б.85.

R.Musulmonqulov, U.Toirov, and by foreign scholars H.Blochmann, D.de Weese, I.V. Stebleva.

On the basis of these analysis the conclusion is arrived at that the role of «Funun ul-balagha» in the formation and development of Turkic poetry-studies, the relationship of aruz-studies with other sources have not been researched enough yet; though in modern poetry-studies the work «Badoye' us-sanoe'» by Ataulloh Khusaini was researched deeply from literary point of view, his scientific-theoretical views regarding the aruz science provided in its «Introduction» were not studied enough; since Turkic treatises, in particular, «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi was not compared with other treatises on Persian aruz in the researches of scholars in aruz-studies there appeared some misinterpreted conclusions, and that researching these treatises in the comparative aspect in a monographic plane is an urgent issue of the aruz-studies at the present time.

The last section of the Chapter is titled «*Analysis of theoretical sources served as basis for treatises*». In the Middle ages the aruz-studies had achieved a lot of accomplishments: new bahrs, doiras (circles), vazns (meters) were discovered, new terms and notions came into the aruz science. A lot of treatises were created in Arabic, Persian and Turkic aimed at revealing the essence of this science. Though in these treatises the aruz science was theoretically improved and widened by Khalil ibn Akhmad, by being modest the authors called their treatises as a narration or comments on the work of their mentor Khalil ibn Akhmad. In particular, the author of «Me'yor ul-ash'or» Nasiriddin Tusi writes the following: «According to the custom of aruz researchers, while explaining each vazn (meter) they provide a couplet as an example, and bring the very bayt (couplet) introduced by Khalil himself. For this reason, we also bring these very bayts without any change and provide his (Khalil ibn Akhmad's) zihof samples in a shortened version. We start the work beginning with the analysis of Tavil bahr, since Khalil ibn Akhmad has gone along this way and others also have followed him»[10]. These facts and opinions show that in the majority of Arabic and Persian sources created after Khalil ibn Akhmad there were the followers of «the founder father of «Arabic philology».

Arriving at the Temurid's period in the created treatises there began the principle of following not Khalil ibn Akhmad directly, but the works of his followers and mentees. In addition to citing the sources they had used each author to provide his own approach to the aruz system in a certain manner. In this sense, studying and researching the said sources in the aruz-studies of this period provides an opportunity to define the scholars of classic literature to be followers and innovators in this science.

Deriving from this, in this section we have set our goals regarding the Arabic and Persian sources which had contributed to the development of literature and literary thinking of the Temurids' period: to reason the development factors of aruz-studies in the treatises of such scholars as: «Al-qistos» by Makhmud

[10] Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.52-53.

Zamakhshari, «Aruzi Andalusi» by Abu Jaysh Andalusi, «Al-mu`jam» by Shams Qays Razi, «Me`yor ul-ash'or» by Nasiriddin Tusi[11], at the same time, to define how and on what level these works served as a theoretical basis for the aruz-studies of the Temurids' period. In addition, the question that the influence of these treatises on the following later treatises has not been studied on mutually comparative aspects, increases the necessity for the research of these treatises.

First of all, in the work the treatise «Al-qistos» («Real measures on aruz science») by Makhmud Zamakhshari was researched where the author, on the basis of studying the role of zihofs and bahrs and their treatment observed some later Turkic treatises of the Temurids' period as «Funun ul-balagha» by Sheikh Akhmad Tarozi, «Aruz treatise» by Babur which were of traditional character and it was proved that the poetic devices bahrs were divided into muttafiq ul-ajzo and mukhtalif ul- ajzo in «Funun ul-balagha» which had been borrowed from «Al-Qistos» by Makhmud Zamakhshari.

There was another source in Arabic «Aruzi Andalusi» which had functioned as a theoretical basis for Turkic aruz studies, in particular, for the treatise of Sheikh Akhmad Tarozi, it was also not researched as the source in modern aruz studies even by today this work has been treated by Uzbek scholars as a work by an unknown author[12]. Originally, «Aruzi Andalusi» belonged to the pen of the Arabic scholar Abu Jaysh al-Ansoriy al-Maghribiy Andalusi (died 1229) it was written briefly in a poetic form. The work has been commented a lot. The first comment and comparatively complete one was done by the faqih scholar Abdulmuhsin bin Muhammad al-Qaysariy al-Rumi (died 761/1360), the manuscript copy of the work is kept in the library of the Arabic Emirates (Saudian royal university). This commentary was published by Abdulhodiy Abdurakhman al-Shoviy with detailed notes in 2017[13]. The author of the dissertation compared it with the treatise «Funun ul-balagha» and defined that Sheikh Akhmad Tarozi based his work on the treatises of Andalusian salafi Abu Jaysh al-Ansori in dealing with the notes, names and assence of zihofs in the structure of original rukns provided in «Aruzi Andalusi». In the dissertation, these harmonies were explained on the basis of examples.

There is another source «Al-mu'jam» by Shams Qays Rozi which served and played a special role as a theoretical basis for aruz studies of that period[14]. Our

---

[11] As it is stated above it is natural that there might be basis for works created during this period not mentioned by authors. Besides, it is observed that a treatise created in this period served as a source for the second. (For example, «Risolai aruz» by Abdurakhman Jami - for «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi). In this place, we touch upon the sources indicated by the authors themselves.

[12] About it, see: Ҳайитметов А. Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 1. – Б. 70-73; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 383.

[13] Абдулҳодий Абдураҳмон ал-Шовий. Абу Ал-Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг «Арузи Андалусий» асарига Абдулмуҳсин ал-Қайсарий шарҳи тадқиқи. – Куфа университети журнали, 2017. – № 45. – С. 149-206. (араб тилида).

[14] About it, see: Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература. 1997; Тўйчиева Г. Форс арузи рисолалари. – Тошкент, 2008. – Б.78–79; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XVвв.). – М.: Наука, 1989; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997: Юсупова Д. Сравнительный анализ ранних трактатов об арузе на

scholars used it as a source in dealing with interpretations of juzvs, bahrs and circles (doiralar) provided in the treatise. In their treatises Abdurakhman Jami, Saifi Bukhari, Zakhiriddin Muhammad Babur used bayts of Shams Qays as an example provided in his works. In the dissertation these examples were analyzed in the comparative aspect.

There is another work «Me'yor ul-ash'or» by the Persian aruz scholar Nasiriddin Tusi whose treatises were created in Persian, Turkic poetic studies were used as theoretical basis for such works as «Risolai aruz» by Abdurakhmon Jami, «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi, «Badoe' us-sanoe'» by Ataulloh Khusaini, «Aruz risolasi» by Zakhiridin Muhammad Babur. Later the scholars in their treatises used the approaches on dealing with fosila for defining zihofs and bahrs of Maqlubi tavil (Ariz). The author of the dissertation arrives at a conclusion at the end of this section that for Turkic aruz not only Persian sources but also the sources in the Arabic language were also used as a theoretical basis.

The second chapter of the dissertation was titled «**Interpretation of juzv, rukn and zihof in treatises of the Temurids' period**» is devoted to such rhythmic units of the aruz system as: juzvs, rukns and zihofs which are interpreted in the treatises created during the Temurids' period. As it is known the theory of aruz is a set of prosodic and poetic sciences about the internal structure of a poem, it interpretes such rhythmic units as juzv, rukn, zihof as devices of aruz verses in classic treatises. Based on the teaching of Khalil ibn Akhmad the scholars of classic aruz studies had introduced changes in some places, by doing so they expressed their own approaches to them in a certain sense. The mutual comparison of these interpretations helps to define the contribution of each aruz scholar to the theory of aruz.

Having researched the comparative analysis on the examples of literary texts scholar D.Dyurishin states the necessity to expand the frame of comparison: «...it is necessary to analyze the common and differential aspects not only in the frame of literary directions and genre but also in ideological-psychological directions, in definitions of personages, in the construction of composition and plot, in the system of motives and images, as well as in considering the components making the basis of a literary work»[15]. The scholar's opinion is equally important for researching aruz units, on this basis of which we will carry out the issues of comparative analysis within the frame of juzv, rukn, zihof, bahr, vazn, doira and rubai vazns.

Its first section is titled «Juzv as the smallest rhythmic unit in the aruz system». As it is known juzv (Arabic: جزو– a part, an element, a piece) is composed of letters (mutaharrik and sokin) in a definite order which is considered the smallest rhythmic unit in aruz theory. Aruz scholars of the Temurids' period began the consideration of aruz theories in their treatises from qualification of juzvs. Though the notion of juzv was introduced by all researchers as a main

---

персидском и тюркском языках / Наука вчера, сегодня, завтра (Сб. ст. по материалам VIII междунар. науч.-практ. конф.) № 1 (8). Новосибирск: СибАК, 2014. – С. 66-72.

[15] Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – С. 183.

theoretical unit of aruz, the difference is observed in the name of the term. This notion was introduced as juzv in such works as asl (original) in «Funun ul-balagha», as rukn in «Risolai aruz», «Mezon ul-avzon», «Badoe' us-sanoe'» and «Aruzi Saifi» and as juzv in «Aruz» by Babur.

Sheikh Akhmad Tarozi, Abdurakhman Jami, Alisher Navoi provided totally six juzvs and would not consider disputable issues connected with fosila. Though Babur does not negate three types of sabab (reason) and vatad, he does not treat fosila as worth of consideration as juzv. In this case, he supports the opinion of Nasiriddin Tusi, an author of «Me'yor ul-ash'or». As an addition to traditional juzvs he says the possibility of introducing *sababi mutavassit* as a third type of *sabab* (reason), *vatadi kasrat* in addition to vatad[16]. From this point of view, the treatise of Babur is considered as an only work of the Temurids' period specially devoted to this issue. Regarding this issue in the dissertation, first of all, the author speaks about *sababi mutavassit* and states that this type of sabab (reason) is composed of one *mutaharrik* letter and two *sokin* letters and in modern aruz studies it is considered equal to a very long hijo (~) for example, *dor, bor, qand, ayt, qayt* and etc. Such juzv is used only at the end of couplets - rukn that is in aruz and in zarb. As for as *vatadi kasrat* it is composed of two *mutaharrik* and two *sokin* letters and in modern aruz studies it is considered equal to one short and one very long hijo[17] (V ~). For example, *nishon, nihon, daraxt, karaxt* and etc. In his treatise as an example Babur brought following couplet and reasons the necessity of using these juzvs:

«*Turo la'l shakarrez, maro chashm go'harbor,*
Turo xanda buvad xo'y, maro gir'ya buvad kor.
(Your red lips are pouring sugar, my eyes are pouring pearls,
Smiling is your custom, mine is doing crys).

In this couplet the words shakarrez (pouring sugar) and guharbor (pouring pearls) were used in hashvid and aruz form displaying poetic device mafoil meter (vazn). These two sokin letters correspond to each other. So, there is a reason why these two juzvs draw our attention»[18].

Truly, the words used in the couplet lal, chashm, guharbor, xo'y, kor could not have expressed the types of sabab and vatad before Babur in the form of *sababi xafif* and sababi *saqil* as well as *vatadi majmu* and *vatadi mafruk.*

Like Babur Ataulloh Khusaini introduced only sabab(reason) and vatad in the list of juzvs but he does not recognize fosila as a separate juzv but Saifi Bukhari, though not directly but indirectly emphasizes the lack of importance of *fosila* for the aruz science. Among the treatises under consideration only aruzi Saifi focuses on the vocabulary content of juzvs: «While he compares a bayt (couplet) to a house, he writes that the house of Arabian nomads is composed of arqon(thread),

[16] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 17.
[17] In the dictionary by Tajik aruz scholar U. Tairov «Dictionary of Percian aruz terms» provides a confused thought about another name: «vatadi kasrat's second name is vatadi majmu» (See: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 57.)
[18] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 17-18.

qoziq(nail), ustun(pillar) and a rug. In the arabic language *sabab* is arqon(thread), vatad is qoziq(nail) and *fosila* is a pillar of the tent, so the constituents of a bayt are named with the names of house parts»[19]. In addition, Saifi also makes attempts to find similarity between juzvs of the bayt and parts of a house: «They called two lettered juzv as *sabab*(reason), three lettered juzv as *vatad*, four lettered *juzv* as *fosila* and five lettered as *fozila*[20], because the two lettered word is stronger than the three lettered word, the three lettered word is weaker than a four lettered word, as if arqon is weaker than qoziq, qoziq is weaker than ustun (pillar)»[21]. In the dissertation, this case is interpreted depending on the fact that the treatise is directly created as a teaching manual.

Almost no difference is observed in the interpretation of original rukns derived from juzvs in the treatises. In all treatises the number of original rukns was mainly shown as eight. Only the author of «Funun ul-balagha» analyses the structure of these rukns from the point of view of kinship and alien ship that such qualification is not observed in other treatises. The scholar thinks that out of eight rukns seven of them are united mutually from the pointed of view of kinship. In particular, faulun and foilun (both of which consists of one *sababi hafif* and *vatadi majmu'*), *foilotun, mafoilun and musta'filun* (consist of two sababi hafif and one vatadi majmua) as well as mafoilatun and mutafoilun (consist of such juzvs as *vatadi majmua* and *fosilai sughro*) are considered mutually uhti rukns. Only the last one, that is, the eighth rukn mafuvlotu is lonely, it has no kin because only it is composed of two *sabab hafif* and *vatadi mafruq*.

The second section of the chapter is titled «*Comparison of interpretations on zihof in treatises*». As it is known, in the aruz system all changes occurring in the structure of original rukns are termed as zihof. These changes were formed on the account of dropping, shortening and completing some hijoz in the original rukns. The received unit, that is rukn, is called furu (branch rukn). In the treatises on the aruz of the Temurids' period the differences are observed in the number and interpretation of zihofs. For example, in «Funun ul-balagha» first comes the general definition of zihofs, then the description of zihof of each rukn is introduced. Both «Risola-i aruz» and «Mezon ul-avzon» provide the definitions for zihofs belonging only to 5 original rukns. While Ataulloh Khusaini comments on zihofs, he distinguishes zihofs into Arabic aruz (28), ajam aruzes (11). In the work «Aruzi Saifi» there is no special section devoted to zihofs: in the work Saifi considers zihofs on the basis of explanation of bahrs and vazns. Babur explains the development devices of zihofs, then he provides names of zihofs and furuas appropriate to each original rukn. That he states that zihofs can be *mufrad* (simple) or *murakkab* (complicated): «Be aware that each taghayyur device is called zihof. That rukn of *mughayyar* is called muzohafu furua. This taghayyur is either simple

[19] Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 9 (форс тилида).

[20] Fozila as stated by some aruz scholars is another name of juzv. It is divided into two types: 1) little fozila – in modern aruz srtudies consists of four short and one long syllable (VV VV –); 2) big fozila – in modern aruz srtudies consists of five short and one long syllable (VVVVV –) (About it, see: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 418).

[21] Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 9 (форс тилида).

(mufrad) or complicated (*murakkab*). Mufrad is simple because it can not be more than one rukn and one taghayyur. Murakkab is complicated because it is composed of more than one device»[22].

In the dissertation, this definition of Babur has undergone changes, on the basis of changes the zihofs are analyzed distinguishing them into three main poetic devices [23]:

1. Mufrad (simple) zihofs are the zihofs which are subject to change in the use of only one device. They include *qabz, qasr, hazf, salm, qat', xabn, kaff, xarm, hazaz, tash'is, tasbig', tazyil, tayy, asb, tarfil, izmor, vaqf, kashf, ssalm, jabb, raf', jazm, g'az*[24].

2. **Murakkab (complicated) zihofs** are the zihofs which are subject to undergo change with the use of devices. They include *sarm, xarb, shatr, hajf (jahf), shakl, kabl, xabl, aql, naqs, qatf, xazl, vaqs, hatm, batr, rab', taxli', jad', qasm*.

3. Highly complicated zihofs are the zihofs which are subject to change with the use of three devices. These zihofs are formed with combination of the complicated zihof with a mudrof zihof. They include *zalal, jamm, nahr, aqs.* In appropriate places these zihofs were defined by further dividing them into two within themselves: 1) when they are used at the beginning and in the middle of poetic lines; 2) when zihofs are used in the end of poetic lines. In the dissertation, each of these zihofs was analyzed in the comparative aspect so the author of the research defines totally 45 zihofs which were used in the aruz studies of the Temurids' period, out of which simple zihofs are – 23, complicated zihofs – 18 and the highly complicated zihofs – 4. Additionally, the researcher states that 44 zihofs are also provided in «Aruz risolasi» by Babur[25].

The third chapter of the dissertation is devoted to «**Bahrs and comparison of vazns derived from them**»**.** The first section is titled «*Qualificaton of bahrs. Interpretation of bahrs belonging to a group of Mutaffiq ul-arkon*». It deals with the role of bahrs in the history of aruz studies, they are distinguished into two big groups and the first group is composed of one and the same original rukns. As it is known, in aruz science bahrs are formed by mutually unification of rukns. An aruz system created by Khalil ibn Akhmad, includes 15 bahrs (*Tavil, Madid, Basit, Vofir, Komil, Hazaj, Rajaz, Ramal, Sari', Munsarih, Muzori', Xafif, Muqtazab, Mujtass* and *Mutaqorib*). Later, his follower Abulhasan Akhfash Balkhi added one more bahr (*Mutadorik*) to that list of bahrs and increased the number of Arabic

[22] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 19.

[23] Stating about several ways of defining zihofs in his research Akram Jafar defines the azerbaijanian zihofs dividing them into three groups: 1) simple zihofs; 2) related zihofs and 3) complicated zihofs. This definition is not quite concrete. First, his related zihofs are just the complicated zihofs defined by Tusi and Babur. Second, the changes introduced instead of the term a «complicated zihof» indicates not the zihof, but the furua (branch rukns). (Чәфәр Ә. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бакы: Елм, 1977. – Б. 109-112). It is necessary to differ them from one another. In modern aruz studies such confusion is also observed in some places of the work by Tajik aruz scholar U. Toirov too. (See: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи ажам. – Душанбе: Маориф, 1991).

[24] The succession of zihofs is arranged on the basis of the order like in «Funun ul-balagha».

[25] In Babur only takhlia zihof is not provided because as it is close to kabl by essence Babur did not consider it as a separate zihof, because tahli like that of kabl is formed by the combination of qatya and khabn devices.

bahrs up to16. This indication was repeated exactly the same in the sources created later in the Arabic language: «Al-qistos» by Makhmud Zamakhshari, «Al-kafi fil aruz val qavofiy» by Abu Zikriyo Khatib as well as in other works. Persian aruz scholars improved the teaching of Khalil ibn Akhmad by increasing the number of bahrs. Bahrom Sarakhsi, Buzurgmehr Qosimi discovered new bahrs of aruz. In the first Persian work on aruz «Al-mu'jam» which reached to us increased the existing 16 bahrs with more three bahrs (*Garib, Qarib, Mushokil*), so totally 19 bahrs were analyzed, as well as 21 mustahdas (new) bahrs created by aruz scholars were also considered in the treatise.

Nasiriddin Tusi in his work «Me'yor ul-ash'or» provides 18 bahrs because he has studied this issue apart from his salafs (followers) that he provided the bahr «Maqlubi Tavil» though it was not mentioned in the previous treatises in addition he has missed bahrs Mushokil and G'arib in his work.

In the aruz studies in Temurids' period there were also differences in the number of bahrs for example: if Sheikh Akhmad Tarazi in his treatises indicated the number of bahrs as fourty, Abdurakhman Jami, Ataulloh Khusaini, Alisher Navoi and Saifi Bukhari considered the number of bahrs in general sense 19. Among these scholars Abdurakhman Jami approached the issue differently and commented on 14 bahrs with examples in his work «Risolai aruz». However, he would not consider comprehensively the bahrs peculiar to the Arabic aruz such as *Tavil, Komil, Basit, Madid, Vofir*. In addition, these bahrs in his work «Aruz risolasi» Babur discovered two more bahrs (Ariz and Amiq) among these treatises only «Aruzi Saifi» provides comments on lexical meanings of bahrs depending on the fact that these treatises are of manual character.

Among treatises of that period, first of all, «Funun ul-balagha» comments on definitions of bahrs. Sheikh Akhmad Tarozi defines the bahrs classifying them into two big groupes[26].

1) **Mutafiq ul-arkon** is composed of only one original rukn, to express it with author's words they are the bahrs composed of Arkomi solim. For example, if Faulun rukn is repeated 8 times in a bayt(couplet) it is exactly a *Mutaqorib* bahr belonging to the group *muttafiq ul-arkon;*

2) **Mukhtalif ul-arkon** is a bahr composed of the repetition of different original rukns for example: *fauvlun, mafoiylun, fauvlun, mafoiylun.* As we see here two *salim* rukns form a new rukn by mutually replacing each other. The work Sheikh Akhmad Tarozi deals with the definition of the first group, that is, he qualifies belonging to muttafiq ul-arkon. In addition to this group Tarozi refers *Mutaqorib, Mutadorik, Hazaj, Ramal, Rajaz, Vofir, Komil, Saqil*. Among them the last *Saqil* as a bahr is not encountered in the treatises of the Temurids' period and even in the later treatises, and in this sense, it is possible to say that this bahr is a new discovery created by Sheikh Akhmad Tarozi. In the rest of the treatises of the Temurids' period the bahrs of the group of the mutoffiq ul-arkon are provided in different places depending on the structure of circles (doiras). The approaches of

[26] Here the author uses the definition provided in the work «Al-qistos» by Mahmud Zamakhshari.

authors regarding definitions and qualifications of bahrs also vary from one another. Among them, only the treatise «Aruzi Saifi» provides lexical and terminological meaning of bahrs' names as well as information regarding their origin. Since in the work of Ataulloh Khusaini the opinions of aruz are provided in the introduction of the treatise the definitions of bahrs are very short. As far Abdurakhmon Jami, he prefers first to lighten the vazns with solim rukns, then the vazns which have undergone zihof device. Alisher Navoi provides vazns, first with *musamman* rukn, then with *musaddas* rukn and then with *murabbaa* rukn, where appropriate he touches on some mutatavval vazns.

Also in «Aruz treatise» by Babur like that of Tarozi the bahrs are classified into two groups, depending on the usage degree of tone possibilities the vazns in bahrs they are qualified by classifying them into *mustaamal* and *non-mustaamal*, *matbuaa* and *non-matbuaa*.

In the second second section of the chapter «Interpretation of bahrs belonging to the group '*Mukhtalif ul-arkon*», the bahrs derived from different original bahrs were considered. Sheikh Akhmad Tarozi indicates 32 such bahrs. As bahrs come in succession one after the other the author emphasizes one point: And the condition required is that uniting these two they derive bahrs, each must have ukhti (sibling – D.Yu.). If they are strangers, then it is not proper for this category»[27].

In this regard the main point to which Akhmad Tarozi draws the attention is that if as a result of replacing two solim rukns there appears a bahr belonging to the group *mukhtalif ul-arkon* then the bahr which follows it must be used vice versa. If this condition is not fulfilled then bahr is not recognized as a bahr. The author can understand it by paying attention to the rukns of bahrs introduced as the first and the second bahrs of the group of *mukhtalif ul-arkon*. The first bahr is named Muqorin, its replacement is the following: *Fauvlun, foilun, fauvlun, foilun*. Now we consider the seond bahr: this bahr is named *Muvofiq*, its pattern (*taqdii*) is presented by foilun fauvlun foilun fauvlun. As it is seen, if the rukns of muhorin bahrs repeat their replacements there appeares a muvofiq bahr. This is stated by Sheikh Akhmad Tarozi it is not uhtii of that two juzvs, it means that they are becoming siblings. The laws of this poetic vazn introduced by Sheikh Akhmad Tarozi are not encountered in the treatises written on aruz studies before and after it within the framework of our sources.

The author himself in his work mentions these 16 bahrs out of 40 bahrs he has analyzed (*Tavil, Madid, Basit, Vofir, Komil, Ramal, Rajaz, Hazaj, Sari', Munsarih, Xafif, Muzori', Muqtazab, Mujtass, Mutaqorib, Mutadorik*). As he said these bahrs had existed in the Arabic poetry. In addition the *Jazil bahr* (*Maqlubi Tavil bahr*) provided in the work had also been introduced in the treatise of Tusi. It is supposed that the author himself has researched and discovered the rest of 20 bahrs, because within the frame of sources available today these are not encountered. However, *mustahzad* bahrs introduced in the work by Shams Qays Rozi are mainly

[27] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (kept in Badlian library, manuscript number: Eliott №-127). – P. 78.

considered bahrs with *musaddas* (6) rukns. About their names, structure information is provided in the dissertation. Along with this narration of theoretical foundations on aruz treatises of that period it speaks of terms raised to an art degree in this science.

One of these poetic terms is the case of *mutalavvun* about which information is provided in such works as «Funun ul-balagha» by Sheikh Akhmad Tarozi, «Badoe' us-sanoe'» by Ataulloh Khusaini and «Risolai aruz» by Zakhiriddin Muhammad Babur. «*Mutalavvun*» *(talavvun, zulbuhur*) is an Arabic word, expressing the meaning of «colorfulness» and «chameleon». As a poetic term, it denotes the art of reading a poem in several meters. This can be accomplished by pronouncing vowels longer or shorter, separating or adding hijos. According to information provided by Rashididdin Vatvot in his work «Haoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-sher», it is possible to read in three versions of each bayt provided in the work «Kanz ul-gharoyib» («treasure of wonders») by Akhmad Manshuri Samarqandi[28]. Also, some ghazals of Persian-tajik classic poets Sa'di Sherozi, Hofiz Sherozi, Sayido Nasafiy, Abdurakhman Jami were written within the circle (doira) of two bahrs[29].

In the aruz studies of Temurids' period the first information about *mutalavvun* poetic device is the work «*Funun ul-balagha*» where the author considers this poetic device in the section regarding the science of literature of his treatise. It is said that «if two vazns are pronounced together it will represent this poetic device, it is uttered like this poem». As a proof of this poetic device he uses the following couplet:

Yuzungni ko'rgoli hargiz ko'ngulda qolmadi hasrat
So'zungni eshgoli bori tanimda qolmadi mehnat,
(If I see your face I won't have grieves in my soul,
As I hear your words, my body becomes free from torture).

And says it is possible to read this bayt (couplet) according to the meters:
Hazaji musammani solim and Mujtassi musammani maxbun[30].

In his work «Risolai aruz» Babur also writes about the poetic device mutallavun and brings his couplet as an example:

Qoshig'a borg'ali ko'ngul o'ziga kelmadi netay,
Yuzini ko'rgali ko'zum ko'ziga ilmadi ul oy,
(To go up to her, come to a sense the soul will not,
My eyes want to see her face, but that beauty minds not)

and says that it is possible this couplet is used in consistence with all bahrs available in the aruz system[31].

The opinions said above show that it is a poetic device connected with the stress of *mutalavvun* art. If it envisages that this poetic device is connected with

[28] See: Рашидаддини Ватвот. Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақоиқ аш-шеър. – Душанбе: Ирфон, 1987. – С. 105.
[29] See: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 285-286.
[30] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (kept in Badlian library, manuscript number Eliott №-127). – P. 58.
[31] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 44.

aruz science then it becomes more clear that the aruz system is also a teaching based on stress because if the hijos in the structure of a bayt created on mutalavvun grounds is read only on the basis of stress it is possible to think of several meters(vazns). Regarding this case in the dissertation it is stated that it is necessary to differentiate the rukn stress as a leading stress of an aruz text from a word (lexic) stress.

The fourth chapter of the dissertation is named «**Comparative analyses of views and rubai vazns on aruz doiras**» composed of three sections. Its first section is titled «Interpretation of doira(circle) in the history of aruz studies: common and differential features». Accoding to the number of rukns, longness and shortness of hijos, equality of their numbers the bahrs are classified into aruz doiras as mutually close bahrs, so, «The founder father of the Arabic philology» created these doiras with the purpose of making it easier to master the bahrs. In this case the bahrs mutually close to one another are introduced within one doira (circle) in the example of one poetic line. The more the doira involves bahrs in its structure the more parts it is divided and they also provide rukns of these bahrs. If the first word of the poetic line placed around the doira is read beginning from the first worl it is considered one bahr; if it is read beginning from the second word it is a second bahr; if it is read beginning from the third word it is a third bahr, thus depending how many bahrs are gathered they all turn out at the end. The purpose of introducing circles is to discover differential and common features among bahrs and at the same time to make it easy for mastering and defining vazns (meters) of a poem.

The sources provide information that Khalil ibn Akhmad has discovered five doiras (circles)[32]. As it is stated, since his work devoted to aruz has not reached us we can acquaint with these doiras through the works of his followers. For example, Makhmud Zamakhshari in his work «Al-qistos» and Khatib Tabrizi in his work «Al-kafiy fil aruz fil-qavofiy» provide information about these doiras[33]. The first of these doiras is named «*Doirai mukhtalifa*» (different types, contradictory) which includes such bahrs as Tavil, Madid, and Basit. But Shams Qays Rozi in his work «*Al-mu'jam*» does not provide this doira consisting of bahrs peculiar to Arabic aruz. As for Nasiriddin Tusi, in his treatise, in addition to tavil, madid and basit bahrs of this circle he includes two more bahrs: *maqlubi Tavil* (Ariz) and *maqlubi Madid* (Amiq)[34].

The second doira introduced by Khalil ibn Akhmad is called «*Doirai muutalifa*» which involves *Vofir* and *Komil* bahrs in itself. The rukns of these two bahrs: *mafoilatun* (V –VV –) ва *mutafoilun* (VV–V–) are close to each other. It

[32] Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 16; Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.37. Насируддин Тусий.

[33] Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 52; Абу Закарийа (ал-Хатиб) ат-Тибризи. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (Перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. –М.: Наука, 1991. – С. 245-343.

[34] Тусий Н. Меъёр ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.31.

means that they are given this name because according to the number of hijos and their quality they are equal. Since these bahrs are peculiar mainly to the Arabic aruz, Shams Qays Rozi does not provide this doira. In his treatise Nasiriddin Tusi introduces a new bahr (without name) derived from the rukn *foilatka* (–V–VV) in addition to the bahrs *vofir* and *komil* bahrs of this doira[35].

The third doira belonging to Khalil ibn Akhmad's teaching is named «*Doirai mujtaliba*» (attracting, drawing to itself), it is composed of the bahrs *Hazaj, Ramal* and *Rajaz*. In the Arabic aruz this doira involves *musaddas* rukns, but poets of Iran developed it into *musamman* rukns.

The next fourth doira is similar to «*Doirai mushtaba*», it involves 6 bahrs in itself. They are: *Sari', Munsarih, Xafif, Muzori', Muqtazab, Mujtass bahrs*.

In his work «Al-mu'jam» by Shams Qays Rozi a doira with this name is not encountered, he includes separately the bahrs *Munsarih, Muzori', Muqtazab and Mujtass* of Khalil ibn Akhmad's doira into a separate doira and called it «*Doirai mukhtalifa*». Its rukns are not solim, but the rukns involving zihof. Shams Qays Rozi thinks that *Sari'* and *Hafif* bahrs do not possess mustaamal and pleasant tones in a state of musamman rukn. That's why it is expedient to include these bahrs into other doira together with *Garib, Qarib* and *Mushokil* bahrs in a *musaddas* state[36]. Nasiriddin Tusi in his treatise «*Doirai mushtahaba*» provides one more bahr-Qarib bahr in addition to the bahrs of Khail ibn Akhmad's doira.

The fifth doira of Khalil ibn Akhmad's aruz is called «*Doirai munfarida*» (only, lonely, unique) it is composed of one bahr that is, of *mutaqorib* bahr. As it is composed of only this bahr the doira is given this name. After Khalil ibn Akhmad his follwer Abul Hasan Axfash Balkhi adds to this doira one more bahr, that is *Mutadorik* and names it «*Doirai muttafiqa*» (united, accompanied). The reason why it is called *mutofiqa* because being a lonely bahr (*mutaqorib*) in the «*Doirai munfarida*» involves one more bahr mutadorik and as a result these two bahrs are united into a unique doira as companions for each other. The line of this doira is *musamman* that is composed of a meter with eight rukns. The name of this doira and its structure consists of *Mutaqorib* and *Mutadorik* bahrs like that of Ahfash Balkhi in both treatises of Shams Qays Rozi and Nasiriddin Tusi «*Me'yor ul-ash'or*». Only in Tusi's treatise *Mutadorik* bahr is introduced with the name *Garib*.

The second section of the chapter is titled «*Attitude to aruz doiras in treatises*». In the aruz studies of the Temurids' period in the attitude to aruz doiras each author's specific approach is seen. Sheikh Akhmad Tarozi considers doiras insignificant for the aruz science, in his treatise he admits that he has quitted them: «*Muqaddims* are composed of sixteen bahrs as earlier constituents, so that then it will increase. Some original and some derived bahrs are palced in one doira. We rejected the doira because of two reason they are useless. On the other hand, in one

[35] Тусий Н. Меъёр ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.32.

[36] Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.78-81.

doira some original bahr suits properly, some derived bahr has no any charm[37]». In this case the author states that sometimes the doiras reflect bahrs with original rukns, sometimes separate vazns and he considers that there is no need to find them.

In the qualification of doiras Abdurakhman Jami followed the path of great salafi Shams Qays Rozi: he does not provide the specific doiras for the Arabic aruz: «And the poets of Iran do not consider the doiras and the furuas because these five bahrs were not often recited in the verses to present pleasure to souls»[38]. In this case Jami takes into consideration Tavil, Madid, Basit and Vofir bahrs as well as «*Doirai mukhtalifa*» and «*Doira mu'talifa*» derived from them and used widely in the Arabic aruz. In this sense these two doiras are not encountered among the doiras provide by Jami in his treatise.

In his work «Badoe' us-sanoe'» Ataulloh Khusaini touches on five more doiras in addition to four doiras introduced by Shams Qays Rozi with examples. The work «Mezon ul-avzon» introduces seven doiras, four of them have already been in Persian-Tajik treatises created before Navoi including «Al-mu'jam» and «Risolai aruz». Four bahrs introduced in Navoi's treatise and also «*Doirai mukhtalifa*» as well as five bahrs in «*Doirai muntazia*» which totally constitute nine bahrs in «*Doirai mujtamia*» are directly the discovery of the scholar. «Aruz risolasi» by Babur provides 9 bahrs in which Babur defines the bahrs on the basis of bahr's qualifications. In this sense from out of 9 doiras provided in «Aruz risolasi» five of them are considered *muttafiq ul-arkon* the remaining four doiras are the bahrs of *mukhtalif ul-arkon*. So, «*Doirai mijtalibai muxtari'a*» is a doira discovered by Babur himself in his work «Aruz risolasi». Five doiras introduced in the work «Aruzi Saifi» by Saifi Bukhari are facilitated after the comments of bahrs as different from his contemporaries.

The last section of chapter four is titled «*Comparison of views on rubai vazns in aruz studies of the Temurids' period*». As it is known, the rubai genre, first, appeared in the Persian poetry, its genesis go back to the folklore of the peoples. The poems of this poetic form have been created in the folklore of the people since ancient times. As Persian-Tajik aruz scholar Shams Qays Rosi informs in his work «Al-mu`jam» the creation of rubai is connected with the poetry of Abu Abdullah Rudaki who borrowed the tone of this genre from the folklore of the population[39].

As it is reported in the work, on the eve of the holiday while the author was observing the young children dance and sing, his attention was focused on a boy who was reciting a song. It's poetic line was as the following:

G'alton-g'alton hameravad to buni ko'...

(Rolling –rolling he fell into a hole…)

---

[37] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (kept in Badlian library, manuscript number Eliott №-127). – P. 138.

[38] Абдураҳмон Жомий. Рисолаи аруз / Translator, author of comments and notes is D.Yusupova. – T.: TAMADDUN, 2014. – Б. 19.

[39] Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 95-96.

If this line is tested on taqtia, it will correspond to the rukns of Hazaj bar: «*maf'uvlun foilun mafoiylu faal*».

As written by Shams Qays Rozi, on the basis of this tone, Rudaki created several four lined verses (rubais) which later got the name tarona[40]. Passing some time, one of the imams of Khuroson Khoji Imam Hasan Qatton in his treatise on aruz science, he facilitates these vazns of rubai in two branches: akhrab and akhram branches[41] among the vazns of which there was a tone vazn mentioned above.

Akhrab shajara (branch) of Hazaj bahr includes 12 vazns and *akhram* branch includes another 12 vazns, totally, they make 24 vazns of rubais. «An important characteristics of rubai's poetic meter is that as different from other poetic meters, its four lines can be written in 4 types of vazns belonging to these branches (shajaras)»[42].

The *akhram* shajara of Hazaj bahr *mafoiylun* involves in itself 12 vazns beginning with *maf'uvlun* rukn derived from the *akhram* branch of the original rukn. The second rukns of four vazns belonging to this *Shajara* are equal to the *ashtar* branch of the *mafoiylun* original rukns - foilun, the second rukns of the next four vazns are equal to *maf`uvlu*, the *akhrab* branch of the second rukns of the next four vazns *mafoiylun* are equal to *maf`auvlun* - the *akhram* branch of mafoiylun's original rukns of the last four rukns. In its turn, the third rukns of *foilun* and *mafo`uvlu* branches can consist of *mafoiylun* or *mafoiylu*, and the third rukn of the *maf`uvlun* branch can again consist of *maf`uvlun* or *maf`uvlu*. If in such vazns, the third rukn comes as *mafoiylun* or *maf`ulun*, the fourth rukn *mafoiylun* makes equal to *abtar* branch of the original rukn *faa* or *azall* branch – *foa*, if the third rukn stands as *mafoiylu* or *maf`uvlu*, then the fourth rukn *mafoiylun* becomes equal to *ajab* branch of the original rukn – *faa* or *akhtam* branch – *fauvl*.

The *Akhram* shajara as different from the *Akhrab shajara* is not often used in poetry because they possess a heavy tone on the account of the majority of long hijos.

In the treatises created during the Temirids' period it is not difficult to feel each poet's specific approach in the attitude to the rubai vazns. Sheikh Akhmad Tarozi in his work «Funun ul-balagha» provides the rubai vazns as *shajara* (branch), but would not bring examples connected with these vazns. Abdurakhman Jami and Alisher Navoi provide the rubai vazns as a separate doira. They count the rubai vazns in the structure of a hazaj bahr and divides the names of the rubai as «dubayti» and «tarona»[43]. In both of the treatises 3 rubais were introduced for both *akhram shajara* and for *akhrab shajara*, each of their line has a separate vazn.

In the treatise «Aruzi Saifi» the rubai vazns are provided separately, at the very end of the work. Saifi Bukhari states that these vazns are the discoveries of

[40] Шамс Қайс Розий. Юқоридаги асар. – Б. 96.
[41] Сайфий Бухорий. Арузи Сайфий. – Калькутта, 1876. – С. 43.
[42] Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий (жанрнинг поэтикаси ва тарихи). – Т.: Фан, 1981. – Б. 14.
[43] Абдураҳмон Жомий. Рисолаи аруз / Translator, author of comments and notes is D.Yusupova.. – T.: TAMADDUN, 2014. – Б. 37.

Iranian poets, and writes: «Be aware, the rubai vazns, they are also called *dubayti* and *tarona* are derived from the Hazaj bahr. They were discovered by poets of Iran, and are composed of 24 forms. These 24 vazns are derived from the following 10 words: *1) mafoiylun; 2) maf'uvlu; 3) mafoiylun; 4) mafoiylu; 5) fauvl; 6) faal; 7) fo'; 8) fa'; 9) maf'uvlun; 10) foilun*»[44]

Ataulloh Khusaini is distinguished by his different attitude to the rubai vazns. The author considers the rubai vazns not within the part of an aruz doira, but in the fifth section on lafz (speech) group of the literary device. According to it, the rubai vazns are the samples of the so called fascinating art of *mushajjar* (presenting a poem in the form of a tree): «There are two *mushajjars* of the examples of fascinating and useful *mushajjars*, for which one of the Khuroson leaders Khoja Hasani Qatton made creations for rubai vazns from the branches of Hazaj bahr, the one he called *shajrai akhram*, the other one – *shajarai akhrab*, these two shajaras were applied by Shamsi Qays»[45].

In the «Aruz risolasi» by Babur it is said that the rubai vazns were the discoveries of Iranian poets and that they were derived from zihofs of the Hazaj bahr. Babur narrates his thoughts regarding the rubai vazns being introduced until him, and expressed his negative attitude to introducing the rubai vazns in the form of a doira by previous aruz-scholars: «*Mutaaxxirin bu avzon zabti uchun doira rasm qilibturlar, maxfiy qolmag'aykim, doira bu avzonning zabti uchun ko'b nomuloyim va bemunosibtur*»[46] (In order to study these vazns the last scholars drew circles, it is not secret that the circle is not appropriate to express these vazns). Indeed, as it was seen in Jami's treatise when the rubai vazns were provided in a doira form there appeared several inconveniences. First, since there were totally 24 rubai vazns it is difficult to introduce them all in the structure of one doira which might cause confusion. Second, it is possible to provide *afoiylin* of only rukns in the structure of a doira, but it is impossible to provide the names (*furuas*) in the structure of their vazns. Third, the possibility to provide lines in consistent with each of the rubai vazns is limited, without them it becomes impossible to observe the relationship of rubai vazns and rubais themselves.

As a whole, the rubai vazns were a product of a specific approach to the aruz studies of the Temurids' period, in their treatises there were introduced three types of them: 1) in the structure of Hazar structure; 2) in the end of the treatise in case it does not depend on bahrs; 3) presenting them in the structure of literary devices. This period shows that the attitude of that period's aruz scholars varies from one another regarding their positions in treating the rubai vazns.

[44] Сайфи Бухорий. Арузи Сайфи. – Калькутта, 1876. – С. 45.
[45] Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 119.
[46] Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 55..

CONCLUSIONS

During the period when Temurids' generation had ruled based on one unique foundation the aruz studies developed its two national theories: a theory of Persian-tajik aruz and a theory of Uzbek (Turkic) aruz. During this period there appeared six complete treatises which covered theoretically the aruz science. An author of each treatise made his certain contribution in the development of aruz studies. If Sheikh Akhmad Tarozi enriched the Turkic aruz studies with new bahrs and began new principles in the creation of bahrs, Alisher Navoi introduced new doiras in the Turkic aruz and widened its possibilities; connected aruz theory with practice, in his work «Mezon ul-avzon» he provided examples mainly for Turkic couplets and in majority cases for *matlas* of his ghazals. Abdurakhman Jami separately interpreted the issues of the Persian aruz in his treatise methodically written briefly and avoided bahrs and doiras specific to the Arabic aruz. Though Ataulloh Khusaini's treatise is not devoted specially to aruz science, just in the brief introduction itself the author expressed his attitude to juzv, rukn, zihof, bahr and doiras which served as basis for his special position in the aruz science. The work «Aruzi Saifi» prepared grounds for publicizing the treatise as detailed and evolutionary comments on aruz devices and for its publicizing and for its use as a practical-manual up to the last century. «Aruz risolasi» by Babur achieved the evolutionary development of aruz studies of the Temurids' period: the Turkic aruz theory was enriched with new zihofs, vazns and new doiras. Babur's treatise plays a leading role in the aruz studies of the period in a number of these rhythmic-poetic devices. On the basis of studying the treatises on comparative analyses of aruz in the aruz studies of this period we arrived at the following conclusions:

1. The aruz studies of the Temurids' period is not simply a theoretical event appeared by itself but it had formed as a leading theory on the basis of sources in the Arabic and Persian languages. The works of scholars who used to write in Arabic: «Al-qistos» by Makhmud Zamakhshari, «Aruzi Andalusi» by Abu Jaysh al-Ansori Andalusi; in Persian: «Al-mu'jam» by Shams Qays Rozi, «Me'yor ul-ash'or» by Nasiriddin Tusi have functioned as a theoretical basis for the aruz studies of that period. The Turkic aruz scholars formed and developed the theory of aruz by using these sources creatively: in treatises there appeared new zihofs, bahrs and doiras.

2. In the aruz studies of the Temurids' period there were reflected such rhythmic devices of aruz sciences as juzvs, rukns, vazns and doiras. On the basis of their own views the authors of treatises approached these devices creatively. In these cases the specifics of creating these treatises, their methods, the audiences of intended readers also serve as an important factor.

3. In the aruz studies of this period the theoretical issues of aruz began from the qualification of juzvs. Sheikh Akhmad Tarozi, Abdurakhman Jami, Alisher Navoi introduced general number of juzvs as 6 and would not consider the disputable issues connected with *fosila*. But Ataulloh Khusaini and Saifi Bukhari though not directly, but indirectly stressed *fosila* as unimportant for the aruz

sciences. Babur stated that it is possible to include as additional to traditional juzvs the third type of sabab «reason» as *sababi mutavassit* and *vatadi kasrat to vatad* but he considers that *fosila* does not deserve attention as juzv practically. Deriving from the methodic direction of the work in «*Aruzi Saifi*» lexical meanings of juzvs were also considered.

4. In the aruz studies of the Temurids' period totally 45 zihofs were commented on. Out of them 35 - in «Funun ul-balagha», 32-in «Risolai aruz» and «Mezon ul-avzon» and 44 zihofs were introduced in «Aruz risolasi» by Babur. There were analyzed first 28 zihofs peculiar to the Arabic aruz «Badoe' us-sanoe'», then 11 zihofs peculiar to the Iranian aruz, totally 39 zihofs. Though the treatise «Aruzi Saifi» had no special section devoted to zihofs there were considered 18 zihofs in places connected with the analyses of bahr.

5. If in the aruz system created by Khalil ibn Akhmad there were 15 bahrs, later his follower Abdul Hasan Axfash Balhi added one more bahr (*Mutadorik*) to the list of these bahrs and increased the number of Arabic bahrs up to 16. The Persian aruz scholars improved the teaching of Khalil ibn Akhmad by increasing the number of bahrs. Scholars Bakhrom Saraxsi, Buzurgmehr Qosimi discovered new bahrs of aruz, so the first Persian work on aruz «Al-mu'jam» which has reached us, in addition to existing 16 bahrs another 3 bahrs (*G'arib, Qarib, Mushokil*) which totally make 19 bahrs were analyzed, as well as 21 new bahrs (*mustahdas*) which were discovered by Persian aruz scholars were also touched upon. In his work «Me'yor ul-ash'or» by Nasiriddin Tusi there were introduced 18 bahrs and the bahr *Maqlubi tavil* mentioned in the previous treatise was especially analyzed, but the bahrs *Mushokil* and *Gharib* were missing. This case shows that the author treated this issue separately from his ancestors (salafi).

6. In the aruz studies of the Temurids' period totally 41 bahrs were analyzed theoretically, out of them 40 bahrs were introduces by Sheikh Akhmad Tarozi in his treatise. Among them 20 bahrs were not encountered in other Persian and Arabic sources on aruz studies. This case serves as basis to put forward a supposition connected with the discovery of the majority of bahrs by the author himself and it is also new for the classic aruz studies. In their treatises Abdurakhman Jami, Ataulloh Khusaini, Alisher Navoi and Saifi Bukhari indicated the general numbers of bahrs as 19, but among them Abdurakhman Jami approached the issue a little differently and in his work «Risolai aruz» he commented only on 14 bahrs with examples, but he would not consider widely the bahrs peculiar to the Arabic aruz. In «Aruz risolasi» by Babur in addition to 19 bahrs there were especially analyzed two more bahrs (*Ariz* and *Amiq*). Among these treatises only in «Aruzi Saifi» the lexical meanings of bahrs were touched upon which determines that this treatise is of manual character.

7. Sheikh Akhmad Tarozi is a reformer scholar who introduced in the aruz studies the so called principle of doubling (*uhti*) bahrs. This principal is important for bahrs belonging to the group *mukhtalif ul-arkon*. According to it, in aruz science in order to form a certain bahr a previous bahr existed before must function

as basis. The rukns of a new bahr must develop from the vice verse repetition of previous bahr rukns if this condition is not fulfilled then this bahr is not recognized as a bahr.

8. In his work «Funun ul-balagha» Sheikh Akhmad Tarozi analyzed 366 vazns, in his work «Mezon ul-avzon» Alisher Navoi analyzed 160 aruz vazns, in his work «Risolai aruz» Abdurakhman Jami analyzed 157 vazns, in «Aruzi Saifi»-93 vazns were analyzed, in his work «Aruz risolasi» Zakhiriddin Muhammad Babur introduced 537 vazns in the doiras of 21 bahrs. It is possible to show as a reason for fewness of the number of vazns in the work «Aruzi Saifi» that the author did not treat the issue practically, that is, mainly he touched upon bahrs being *mustaamal* in the poetry.

9. In the Aruz studies of the Temurids' period a positive attitude to aruz doiras is observed. Since Sheikh Akhmad Tarozi considers the doiras as unimportant for aruz science, he does not reflect them in his treatise. In the qualification of doiras Abdurakhman Jami follows the path of the great salafi Shams Qays Rozi, but avoids those doiras peculiar to the Arabic aruz and introduces only 4 doiras composed of bahrs peculiar only to the Persian-Tajik poetry. Ataulloh Khusaini in his work «Badoe' us-sanoe'» considers another 5 doiras in addition to 4 doiras introduced by Shams Qays Rozi with examples. By structure his doiras are close to the doiras of Nasiriddin Tusi. In his work «Aruzi Saifi» Saifi Bukhari provides 5 doiras as different from tradition, he provides the doiras afte the comments of bahrs. All these doiras are of *musaddas* rukn, only «Doirai mu'talifa» was composed of the vazns with *musamman* rukns.

10. In the work «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi there were introduced 7 doiras, «Doirai mujtamia» was the discovery of the scholar himself. From 9 doiras analyzed in the work «Aruz risolasi» by Babur only «Doirai Mujtalibai muhtaria» was discovered by Babur himself. In arranging doiras in a certain order Babur uses qualifications of bahrs as basis. In this sense out of 9 doiras introduced in his work «Aruz risolasi», 5 doiras belong to *mutafiq ul-arkon*, the rest of the four were composed of the bahrs of *mukhtalif ul-arkon*.

11. In the treatises created during the Temurids' period it is observed that each scholar has his own specific approach to considering the rubai vazns. In his work «Funun ul-balagha» Sheikh Akhmad Tarozi reflects rubai vazns as shajara (branches) but he would not provide examples regarding these vazns. In their treatises Abdurakhman Jami, Alisher Navoi and Babur analyzed rubai vazns in the structure of a *Hazaj* bahr where for each shajar they provide three rubais as examples, totally 6. They provide 6 rubais. In the treatise «Aruzi Saifi» the rubai vazns were provided in a separate section in the end of the work as an attachment. Saifi states that those were the discoveries of the Iranian poets and approves to consider them out of a *Hazaj* bahrs structure. As different from other treatises of the Temurids' period in «Aruzi Saifi» information regarding the rukns for forming rubais and their derivation was also provided which shows that this work was used

as a teaching manual. In the work «Badoe' us-sanoe'» by Ataulloh Khusaini the question was treated more differently, the rubai vazns are provided in the part of the work on literary devices-connected with comments on *mushajjar* device.

12. In the aruz system there is also a poetic measure connected with stress where it is not a word stress but the rukn stress which plays a leading role. As this stress serves to create rhythm it is called rhythmic (prosodic) stress. Since *mutalavvun* case is mentioned in the sources on aruz of the Temurids' period it shows that rhythmic stress played a certain role in the history of aruz studies and that's why it was interpreted depending on stress in the study of aruz in classic aruz studies. This proves that the structure of a poem in the aruz system did not only have quantitative but also qualitative features.

If to say as a conclusion, in the Temurids' period the aruz studies developed as a separate science. There were created special treatises and scientific manuals for medrassas on aruz. There were developed criteria of scientific practical approaches to this sphere. The works «Funun al-balagah» by Sheikh Akhmad, «Badoe' us-sanoye'» by Ataulloh Khusaini, «Risolai aruz» by Abdurakhman Jami, «Aruzi Saifi» by Saifi Bukhari, «Mezon ul-avzon» by Alisher Navoi, «Aruz risolasi» by Zakhiriddin Muhammad Babur began a new stage in the development of aruz studies.

РАЗОВЫЙ НАУЧНЫЙ СОВЕТ НА ОСНОВЕ НАУЧНОГО СОВЕТА DSc. 27.06.2017.Fil.19.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ

ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ЮСУПОВА ДИЛНОВОЗ РАХМОНОВНА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТРАКТАТОВ ОБ АРУЗЕ В ПЕРИОД ТЕМУРИДОВ

10.00.06 – Сравнительное литературоведение, сопоставитеьное языкознание и переводоведение

АВТОРЕФЕРАТ
ДОКТОРСКОЙ (DSc) ДИССЕРТАЦИИ ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ

Ташкент – 2019

Тема докторской диссертации (DSc) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № B2019.3.DSc/Fil108.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Автореферат диссертации на трёх (узбекском, английском, русском (резюме)) языках размещен на веб-странице Научного совета (www.navoiy-uni.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyonet.uz).

Научный консультант:	**Туйчиева Гулхумор Умматалиевна** доктор филологических наук
Официальные оппоненты:	**Болтабоев Хамидулла Убайдуллаевич** доктор филологических наук, профессор
	Тухлиев Бокижон доктор филологических наук, профессор
	Шодмонов Нафас Намозович доктор филологических наук, профессор
Ведущая организация:	**Государственный литературный музей имени Алишера Навои Ан РУз**

Защита диссертации состоится на заседании разового Научного совета на основе совета DSc.27.06.2017.Fil.19.01. по присуждению ученых степеней при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои «____» _____ 2019 года в ___часов (Адрес: 100100, г.Ташкент, Яккасарайский р-н, ул. Юсуфа Хос Ходжиб, дом 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрирован за №) Адрес: 100100, г.Ташкент, Яккасарайский р-н, ул. Юсуфа Хос Ходжиб, дом 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz)

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2019 года.

(Протокол реестра рассылки №___от «___» _____2019 года).

Ш.С.Сирожиддинов
Председатель разового Научного совета на основе совета по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

К.У.Пардаев
Ученый секретарь разового Научного совета на основе совета по присуждению ученых степеней, кандидат филол. наук.

Н.А.Жаббаров
Председатель разового Научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской диссертации (DSc)

Целью исследования является проведение сравнительного анализа теоретических, практических и ритмических аспектов аруза в период Темуридов, научное обоснование тенденций исторического развития и его специфики.

Объектом исследования являются работы, созданные в период Темуридов, такие как: «Фунун аль-балага» Шейха Ахмада Тарази, «Бадоеъ ус-саноеъ» Атауллаха Хусайни, «Рисолаи аруз» Абдурахмана Джами, «Арузи Сайфи» Сайфи Бухари, «Мезон аль-авзон» Алишера Навои, «Трактат об арузе» Захириддина Мухаммада Бабура. Кроме этого, по необходимости были использованы для сравнения трактаты об арузе на арабском и персидско-таджикском языках, созданные до XV века.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Арузоведение в период Темуридов было оценено как эволюционный этап узбекских и персидских теорий аруза на основе трактатов Шейха Ахмада Тарази, Алишера Навои, Захириддина Мухаммада Бабура, Абдурахмана Джами, Атауллаха Хусайни, Сайфи Бухари, а также проведен сравнительный анализ данных работ на основе арузных единиц *джузв, рукн, зихоф, бахр, вазн и доира*;

научно обоснована теоретическая база арузоведения этого периода произведениями авторов, как Махмуд Замахшари в классификации *бахр*, Абу Джайш Андалуси в теории *зихоф*, Шамс Кайс Рози и Насируддин Туси в трактовке *джузв* и *доира*;

обоснована непосредственная связь разного количества *зихоф, бахр* и *доира* с направлением, характером трактатов и целью авторов, также языковыми закономерностями тюркского и персидского аруза;

разработана сравнительная классификация взглядов о специфике метрики и метрическом своеобразии жанра *рубаи*;

доказано, что аруз является стихосложением, имеющий квалитативные свойства, будучи квантитативной системой на основе анализа *муталаввун*, который достиг уровня искусства в трактатах того периода.

Внедрение результатов исследования. Теоретические и практические заключения, рекомендации исследования внедрены в следующие отрасли науки**:**

научно-теоретические взгляды персидско-таджикских и узбекских (тюркских) ученых, которые внесли свой вклад в развитие арузоведения периода Темуридов о системе аруза и теории аруза систематически исследованы в фундаментальном проекте № ОФ-Ф8-027 на тему «Важность рукописных источников в пропаганде национальной духовности и литературного наследия» (2007-2011 гг.), а также были использованы в обосновании того, что в первоначальном источнике о науке тюркской поэзии «Фунун аль-балага» проблема аруз была изучена в качестве составной части литературоведения, что материалы о теории аруз былы исследованы в качестве специального трактата в трудах Абдурахмана Джами, Алишера

Навои и Сайфи Бухари (Справка № 89-03-2686 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 4 июля 2019 года). В результате чего было доказано, что трактаты, созданные в период Темуридов, стали неотъемлемой частью нашего национально-духовного и литературного наследия, также пояснена особая важность этих трактатов в истории нашей духовности и литературы;

систематизированная информация об историко-литературных материалах развития теории персидско-таджикского аруза, в частности, рукописные источники произведений Абдурахмана Джами и Сайфи Бухари были использованы в конференциях, организованных в рамках таджикско-узбекских литературных отношений Республиканским таджикским национальным культурным центром на темы: «Творческий мир Абдурахмана Джами», «Литературные связи Узбекистана и Таджикистана: вчера, сегодня, завтра» (Справка № 01-64 Республиканского таджикского национального культурного центра от 05 сентября 2019 года). В результате было достигнуто укреплеление двусторонних отношений между Узбекистаном и Таджикистаном в культурном, научном, духовно-образовательном и литературном отраслях;

информации об интерпретации и сравнительном анализе таких ритмических единиц, как *жузв, зихоф* (измениненения), *рукн* (стопа), *бахр* (метр), *доира* (круг), *вазн* (метр) были использованы в фундаментальном проекте №Ф1-02 «Фундаментальное исследование истории литературоведения» (2012-2016 гг.) в анализе информаций, о том, что *зихоф* и отраслевые *рукн*ы (*тармок рукн*), *бахр* и круги (*доира*) были рассмотрены в трактатах, как: «Фунун аль-балага» , «Рисолаи аруз», «Мезон аль-авзон», «Аруз рисоласи», «Бадоеъ ас-саноеъ» (Справка № 89-03-2686 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 4 июля 2019 года). В результате чего были определены специфические особенности литературоведения периода Темирудов на основе сопоставления ритмических единиц, использованных в трактатах.

сведения о развитии классической поэтики, продвижении науки аруз, предназначении теории аруз в персидско-таджикской и узбекской литературе, прогрессирование арабского, персидско-таджикского и узбекского аруза учеными Мавераунахра были использованы в усовершенствовании значения образования в направлении узбекской филологии, в формировании необходимых знаний и квалификации у студентов, обучающихся по специальности узбекской литературы в Государственном университете Балха Исламской Республики Афганистан (Акт № 2-29 Государственного университета Балха от 24 августа 2019 года). В итоге были усовершенствованы работы в организации уроков и целевые разработки учебников, учебных пособий и методических пособий по таким курсам как, «История узбекской литературы», «Теория литературы», «Навоиведение», «Аруз» и др. в Государственном университете Балха;

материалы работ Шейха Ахмада Тарази, Алишера Навои, Захириддина Мухаммада Бабура были использованы при составлении сценариев серийных

передач на телеканале «Узбекистан» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (Справка № 02-13-1024 от 11 июля 2019 года). В последствии чего было улучшено качество телепередач, было повышено осознание и восприятие роли наших предков в формировании национальной духовности и их вклада в мировую цивилизацию и культуру.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Объем диссертации составляет 249 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part; I часть)

1. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография. – Тошкент: Ta'lim-media, 2019. – 264 б.

2. Юсупова Д. Фурқатнинг «Илми шеър қоидаи авзонини баёни» дастхати // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2010. – № 4. – Б.84-86 (10.00.00. № 19).

3. Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2013. – № 2. – Б.143-147 (10.00.00. № 19).

4. Юсупова Д. Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур: ариз баҳрига муносабат // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2014. – № 5. – Б.84-86 (10.00.00. № 19).

5. Юсупова Д. Сайфий Бухорийнинг «Арузи Сайфий» асари шеършуносликка доир муҳим қўлланма // Шарқшунослик. – Тошкент, 2015. – № 2-3. – Б. 211-216 (10.00.00. № 8).

6. Юсупова Д. Мумтоз адабиётда муталаввун ҳодисаси ва ритмик урғу // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2018. – № 6. – Б. 36-37 (10.00.00. № 9).

7. Юсупова Д. Аруз илми ва ғарб тадқиқотчиси («Арузи Сайфий»нинг инглиз тилига қилинган таржимаси хусусида) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2018. – № 12. – Б. 184-188 (10.00.00. № 4).

8. Юсупова Д. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» асарида туркий аруз масалалари // Ўзбекистонда хорижий тиллар (илмий-методик электрон журнал). – Тошкент, 2018. – № 4 (23). – Б. 269-280 (10.00.00. № 17).

9. Юсупова Д. Темурийлар даври арузшунослигида жузв унсурининг компаративистик таҳлили // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2019. – № 8. – Б. 27-29 (10.00.00. № 9).

10. Yusupova D. Comparison of prosody used in the works by Alisher Navoi and Abdurakhman Jami // ISJ Theoretical & Applied Science. – Philadelphiya (USA), 05 (73). 2019. – P. 281-285 (№ 23; SJIF 5,667; JIF 1,500)

11. Юсупова Д.Р. Таълим тизимида рубоий вазнларини ўқитиш тажрибасидан // Ўзбекистонда хорижий тиллар (илмий-методик электрон журнал). – Тошкент, 2019. – № 4 (27). – Б. 74-81 (10.00.00. № 17).

12. Yusupova D. Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» risolasi uchun asos bo'lgan nazariy manbalarning komparativistik tahlili // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2019. – № 3. – B. 69-88. (10.00.00. № 32).

II бўлим (II part; II часть)

13. Абдураҳмон Жомий. Рисолаи аруз (таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Тошкент: TAMADDUN, 2014. – 100 б.

14. Yusupova D. Aruz alifbosi (Navoiy poetikasi fanidan saboqlar). Qo'llanma. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 136 b.

15. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Ta’lim-media, 2019. – 184 b.

16. Yusupova D., Erkinov A. Olan – A Song for Weddings or Treatment? // Oriente Moderno (Studies on Central Asia). – Roma, Nuova Serie, Anno XXVI (LXXXVII), 1, 2007. – P. 103-116.

17. Юсупова Д. Аруз вазнининг квалитативлик хусусиятларига доир // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 2008. – № 10. – Б. 80-86.

18. Юсупова Д. Жомий ва Навоий: арузга доир рисолаларнинг қиёсий тадқиқи / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2010. – Б. 33-38.

19. Юсупова Д. Алишер Навоийнинг ариз баҳрида яратилган бир ғазали хусусида / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари II (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2013. – Б. 29-32.

20. Юсупова Д. Джами и Навои: сравнительное изучение трактатов об аруде / Локальное наследие и глобальная перспектива. «Традиционализм» и «революционизм» на Востоке. XXVII Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки (тезизы докладов). – Санкт-Петербург, 2013. – С. 342-343.

21. Юсупова Д. Навоийнинг форсий қасидаларида бадиий синтез муаммоси // Водий гавҳари. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 16-19.

22. Yusupova D. Prosody in the period of temurids // Science and Education: materials of the V international research and practice conference, Vol I, Munich, February 27th – 28th, 2014 / publishing office Vela Verlag Waldkraiburg – Munich – Germany, 2014. – P. 388-392.

23. Юсупова Д. Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз» асарида форсий арузнинг назарий муаммолари / Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XI илмий амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2014. – Б. 305-308.

24. Юсупова Д. Сравнительный анализ ранних трактатов об арузе на персидском и тюркском языках / Наука вчера, сегодня, завтра (Сб. ст. по материалам VIII междунар. науч.-практ. конф.) № 1 (8). Новосибирск: Изд. «СибАК», 2014. – С. 66-72.

25. Юсупова Д. Проблемы аруда в трактате «Фунӯн ал-балāга» Шейх Ахмада Тарази (на примере бахров (поэтических метров) и вазнов (стихотворных размеров) / Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. № 1 (20): Сборник статей по материалам XX международной заочной научно-практической конференции. – Москва: Международный центр науки и образования, 2014. – С. 66-73.

26. Юсупова Д. Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз» асари шеършуносликка доир муҳим манба сифатида / Абдураҳмон Жомийнинг ижод олами. – Тошкент: TAMADDUN, 2014.

27. Юсупова Д.Р. «Фунун ал-балāга» Ахмада Тарази как ранний трактат об ʿаруде на тюркском языке / Азия и Африка в меняющемся мире. XXVIII Международная научная конференция по источниковедению и

историографии стран Азии и Африки (материалы конференции). – СПБ, 22-24 апреля 2015 г. – С. 133-136.

28. Юсупова Д. Шарқ маснавийнавислиги тарихида вазн ва мавзу муносабати / Алишер Навоий «Хамса»си ва унинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги улкан мавқеи (Илмий-амалий конференция материаллари). – Самарқанд, 2015 – Б. 18-23.

29. Юсупова Д. Аруз / Алишер Навоий: қомусий луғат. Икки жилдлик. Биринчи жилд (А-С). – Тошкент: Шарқ НМАК, 2016. – Б. 73-75.

30. Юсупова Д. Мезон ул-авзон / Алишер Навоий: қомусий луғат. Икки жилдлик.Биринчи жилд (А-С). – Тошкент: Шарқ НМАК, 2016. – Б. 333-336.

31. Юсупова Д. Ҳенри Блочман – Шарқ мумтоз поэтикаси тадқиқотчиси / Буюк ипак йўлида умуминсоний ва миллий қадриятлар: тил, таълим ва маданият (халқаро илмий-амалий конференция материаллари). – Самарқанд-Шанхай, 2016. – Б. 275-279.

32. Юсупова Д. Олий ўқув юртларида аруз вазнини ўқитиш методикасига доир / Адабиёт фанини замонавий ўқитиш масалалари (Республика илмий-назарий конференцияси материаллари). – Тошкент, 2017. – Б. 73-83.

33. Юсупова Д. Жомий ва Навоий: бир асар тарихи / Ўзбек филологиясида таҳлил ва талқин муаммолари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). – Наманган, 2017. – Б. 95-100.

34. Юсупова Д. Фитратнинг арузга муносабати / Ўзбек адабиётшунослиги фани шаклланиши ва тараққиётида Самарқанд илмий мактабининг тутган ўрни (илмий мақолалар тўплами). – Самарқанд, 2017. – Б. 45-49.

35. Юсупова Д. Алишер Навоийнинг қофиядан фойдаланиш маҳорати / Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni (xalqaro konferensiya materiallari). – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 73-76.

36. Yusupova D. «Aruz risolasi»da ariz va amiq bahrlari / Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azerbaycan (Beynəlxalq elmi konfransin materiallari. – Baki, 2018. – B. 117-123.

37. Юсупова Д. Алишер Навоий ва Зокиржон Фурқат: арузга доир рисоладан дастхат конспектгача / Алишер Навоий ва XXI аср (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). – Тошкент: TAMADDUN, 2018. – Б. 183-187.

38. Юсупова Д. Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-қистос» асари аруз илмига доир назарий манба сифатида / Марказий Осиё ва ислом цивилизацияси мавзусидаги ёш тадқиқотчи ва талабаларнинг республика анжумани тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси НМБ, 2018. – Б. 68-69.

39. Юсупова Д. Компаративистика трактатов об аруде Шамс-и Кайс Рази и Шейха Ахмада Тарази / Адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшуносликнинг долзарб масалалари мавзусидаги халқаро конференция масалалари. – Фарғона, 2018. – Б. 49-52.

40. Юсупова Д. «Фунун ул-балоға» туркий шеършуносликка доир илк адабий манба сифатида / Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари мавзусидаги анъанавий республика илмий назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2018. – Б. 84-93.

41. Юсупова Д. Арузга доир туркий рисолаларнинг хорижда ўрганилиши / Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари мавзусидаги халқаро конференция материаллари. – Тошкент: MASHHUR-PRESS, 2018. – Б. 295-300.

42. Юсупова Д. Аруз илми тадқиқотчиси ёхуд инкорни инкор ҳақида / Истиқлол ва Фитрат (Республика миқёсидаги анъанавий илмий-амалий анжуман материаллари). – Бухоро, 2018. – Б. 34-39.

43. Юсупова Д. «Фунӯн ал-балāға» – как ранний трактат об арузе на тюркском языке. – Сумгаит, 2018. – С. 145-147.

44. Юсупова Д. Ранний трактат об аруде на тюркском языке / Великая степь (материалы Ш форума гуманитарных наук). Ч.2. – Астана, 2018. – С. 379-386.

45. Юсупова Д. Шарқ ва Ғарб: Ижодий таъсир ва таҳлил масалалари (Мумтоз поэтикага доир манбалар мисолида) / Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2018. – Б. 228-238.

46. Юсупова Д. Алишер Навоий арузининг тараққиёт босқичлари / «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.: Navoiy universiteti NMU, 2019. – Б. 97-104.

47. Юсупова Д. «Хазойин ул-маоний» куллиётида мусамман / «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни» мавзусидаги III анъанавий халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 103-109.

48. Юсупова Д. Насируддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» асари – форсий арузшуносликка доир муҳим манба / Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XУI Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: Фан, 2019. – Б.177-179.

49. Юсупова Д. Взаимоотношение метрического размера рубаи и устного народного творчества // Фольклористика (международный научно-теоретический журнал). – Баку, 2019. – № 1 (5). – С. 95-101.

50. Yusupova D. Ali Şir Nevayi'nin «Mizan'ul Evzan» Adlı Eserinde Halk Koşukları ve Aruz Vezni İlişkisi. Uluslararası Folklor Akademi Dergisi. Cilt:2, Sayı: 2. –S. 342-351.

51. Юсупова Д. «Мезон ул-авзон » учун асос бўлган назарий манбалар / Алишер Навоий ва учинчи мингйиллик: Навоий меросини ўрганишнинг янги уфқлари (илмий-амалий анжуман материаллари). – Тошкент, 2019. – Б.80-86.

Автореферат «Тил ва адабиёт таълими» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди (15 ноябрь 2019 йил).

Босишга рухсат этилди: _____2019 йил
Бичими 60x45 1/8 , «Times New Roman»
гарнитурада рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 4,5. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.